

PRŮVODCE
TVAROSLOVÍM
SOUČASNÉ
ČEŠTINY
EVA HÖFLEROVÁ

UVOD.....	9
1 Kapitoly z funkčního tvarosloví.....	10
1.1 Slovní druhy.....	11
1.1.1 Kritéria třídění slovních druhů.....	11
1.1.1.1 Přehled slovních druhů.....	14
1.1.2 Slovnědruhové transpozice.....	14
1.2 Gramatické kategorie ohebných slov.....	15
1.2.1 Gramatické kategorie jmenné.....	16
1.2.1.1 Pád.....	16
1.2.1.2 Číslo.....	20
1.2.1.3 Rod jmenný.....	21
1.2.2 Gramatické kategorie slovesné.....	25
1.2.2.1 Osoba.....	25
1.2.2.2 Číslo.....	26
1.2.2.3 Způsob.....	27
1.2.2.4 Čas.....	28
1.2.2.5 Rod.....	29
1.2.2.6 Vid.....	31
2 KAPITOLY Z FORMÁLNÍHO TVAROSLOVÍ.....	34
2.1 Slovní tvar.....	34
2.1.1 Slovní tvary jednoduché a složené.....	35
2.1.2 Členění slovního tvaru.....	36
2.1.2.1 Typy morfů.....	37
2.1.2.2 Slovní tvar.....	37
2.1.2.3 Vyčlenění slovtvorných formantů.....	41
2.1.2.4 Morfematický rozbor.....	43
2.2 Polymorfie a variantnost.....	43
2.3 Skloňování a časování (flexe).....	44
3 O slovních družích.....	47
3.1 Podstatná jména.....	47
3.1.1 Tvarosloví podstatných jmen.....	47
3.1.1.1 Substantivní deklinace podstatných jmen.....	48
3.1.1.2 Adjektivní deklinace podstatných jmen.....	54
3.1.1.3 Duállové tvary.....	54
3.1.1.4 Skloňování substantiv cizího původu.....	55
3.2 Přídavná jména.....	61
3.2.1 Vlastnosti přídavných jmen.....	61
3.2.2 Skloňování přídavných jmen.....	62
3.3 Zájmena.....	67
3.3.1 Druhy zájmen.....	67
3.3.2 Skloňování zájmen.....	67
3.4 Číslovky.....	72
3.4.1 Druhy číslovek.....	72

3.4.2	Skloňování číslovek.....	73
3.5	<i>Slovesa</i>	76
3.5.1	Vlastnosti sloves.....	76
3.5.2	Tvarosloví sloves.....	79
3.5.2.1	Jednoduché slovesné tvary.....	80
3.5.2.2	Složené slovesné tvary.....	84
3.5.2.3	Slovesné třídy a vzory.....	90
3.5.2.4	Slovesa atematická.....	92
3.6	<i>Příslovce</i>	94
3.7	<i>Předložky</i>	96
3.8	<i>Spojky</i>	98
3.9	<i>Částice</i>	100
3.10	<i>Citovky</i>	103
	CVIČENÍ	104
	KLÍČ KE CVIČENÍM	117

UVOD

Průvodce tvaroslovím současné češtiny je určen především těm studentům, kteří chtějí zvládnout základy českého tvarosloví, nemají však možnost využívat výhody přímé pravidelné výuky. Některé výklady v učebním textu a komentáře v Klíči k cvičením proto obsahují podrobná vysvětlující sdělení, která vedou studenta krok za krokem studovaným jevem. Některé části tradičních (a úplných) výkladů morfologie češtiny jsou značně zestručněny, je upuštěno od úplných paradigmat základních substantivních vzorů a tvarů jednotlivých konjugačních typů (tyto okruhy jsou centrem výuky tvarosloví už na základní škole). Je však připomínána šíře polymorfie a vysvětlován princip variantnosti, jsou uváděny pomocné substantivní vzory jako systematické opory aktuální variantnosti. Při rozmanitosti komunikačních potřeb a neustálenosti současné komunikační normy je přechod mezi slovními formami na ose kladnost – neutrálnost – hovorovost často velmi volný. I rodilý český mluvčí hledá oporu v kodifikačních příručkách.

Pozornost je věnována i těm morfologickým formám (zejména tvarům zájmen), které sice ustupují z mluvené řeči, jejichž dokonalou znalost však vyžadují nároky kladené na některé psané texty.

Uživatelé této příručky, tedy většinou budoucí učitelé, by měli přijímat holistost českých tvaroslovných forem a šíři jejich funkcí jako prostředek sloužící k rozvinutí řečových schopností a dovedností. Projevy vývojevých tendencí v tvarosloví češtiny by měli chápat jako důsledek i jimi vytvářeného vztahu funkce a formy slov.

Cvičné texty nemohou obsáhnout všechny jevy, které by bylo vhodné upevnit. Soustředí se tedy jednak na ty okruhy, které bývají v nižších typech škol odsouvány pro nepřiměřenou obtížnost, jednak na okruhy, které mají posílit už zmíněný smysl pro vztah funkce a formy.

V příručce se střídá české a mezinárodní lingvistické pojmosloví. Přepínání mezi oběma „terminologickými“ kódy je pro učitele (z lingvodidaktických důvodů) nezbytnou dovedností.

Věřím, že *Průvodce českým tvaroslovím* bude dobrým pomocníkem jak studentům, tak učitelům v praxi.

Eva Höflerová

1 KAPITOLY Z FUNKČNÍHO TVAROSLOVÍ

Funkční tvarosloví se zabývá výkladem funkcí slov a jejich tvarů v komunikaci. Slova jsou znakem, jehož podobu a funkci přijali všichni účastníci komunikace, aby se dorozuměli.

Slova pojmenovávají jevy skutečnosti. Pojmenovávány jsou skutečnosti, můžeme rozumět názvy osob, názvy ze světa fauny a flóry, pojmenování statických i proměnlivých se přírodních a společenských jevů, označení jevů a dějů vědeckých a technických. Jazyk obsahuje znaky (slova) vyjadřující vnější i vnitřní souvislosti, vztahy mezi pojmenovávány (tam, kde, méně, rychle, v, z), slova vyjadřující záměr, s jakým má být sdělovaný obsah pochopen (smad, at', že, ale). Vztahy mezi pojmenovávány jevy skutečnosti a jejich proměnlivost dokáží zachytit ohebná slova svými tvary (*Vidím chlapce. Vidíš chlapce. Viděls/viděl jsi chlapce?*).

Funkční tvarosloví sleduje, jakou vlastnost, jaký výsek skutečnosti slova pojmenovávají, jaké vztahy dokáží svými tvary zachytit. Z takto zjištěných vlastností je tvořen systém

- kategorii vyššího řádu (slova se člení do souborů podle dominujících formálně-funkčních vlastností, do slovnědruhových kategorií);
- kategorii nižšího řádu, což jsou vlastnosti ohebných slov, jimiž jsou vytvářeny vztahy mezi slovy s cílem zajistit účinek sdělovaného obsahu (5. pád podstatných jmen podporuje označením adresáta apelovou funkci výpovědi¹, apelovost může být dále zesílena rozkazovacím způsobem slovesa – *Nepůjdeš tam. Nepůjdeš tam, Petře. Nechoď tam, Petře.*)

Formální tvarosloví (viz kap. 2, 3) popisuje prostředky, jakými je žádoucí funkce dosaženo.

¹ Termínem *výpověď* se označuje jednotka komunikace. Termínem *věta* se označuje jedna z forem výpovědi, zpravidla takové výpovědi, která má ustálenou formu a gramatickou strukturu.

1.1 Slovní druhy

1.1.1 Kritéria třídění slovních druhů

1.1.1.1 Každého slova lze posuzovat

- jeho **tvar** (možností jeho změny, množství a funkci variant tvaru);
 - jeho **význam** (jakou část reality označuje: pojmenování substance, např. osoby, věci, přírodního jevu, pojmenování průvodní okolnosti, stavu či děje ...);
 - jeho **funkci** (jaké místo zaujímá při výstavbě textu – zda tvoří obsah sdělení, nebo vytváří vztahy mezi obsahy, zda se podílí na celkovém významě záměru ...).
- 1.1.1.2 Určování slovních druhů je nutno vždy současně uplatnit všechna kritéria, formální (1), obsahově-sémantické (2) a syntakticko-funkční (3).¹

Ad 1) Toto jednoduše uplatitelné kritérium člení slovní druhy na **ohebné** a **neohobné**.

Ad 2)

Slovní druhy základní a nástavbové

Uvažujeme-li o významu slova podle toho, jaký výsek skutečnosti označuje, lze určit, zda je slovo podstatným jménem, přídavným jménem, slovesem či příslovcem. Tato slova totiž svým obsahem označují základní kategorie, v nichž probíhá myšlení, komunikace o světě.

Podstatná jména označují substanci (osobu, zvíře, neživé „věci“, jevy, vlastnosti – *malíř, ptakoještěř, štětec, kreslení, snaha*),

přídavná jména vyjadřují statické vlastnosti podstatných jmen (*slavný, burianův, pravěký, cizí ...*),

slovesa opatřují podstatná jména dynamickým příznakem (*kreslí, dochoval se, bude malovat, ...*)

příslovce vyjadřují okolnostní příznaky příznaků, tedy vyjadřují příznaky přídavných jmen, sloves a příslovcí (*velmi slavný, kreslí často, kreslí velmi často*).

Tyto slovní druhy nesou označení **slovní druhy základní**. Jsou základem dorozumívání.

Plní funkci větých členů.²

¹ Prostupnost hodnotících kritérií přináší rozdílnost v mluvnických výkladech (Stov. *Přiruční mluvnice češtiny*, s. 73 an. a *Mluvnice češtiny* 2 s. 13 an.).

² Nelze však větnělénské funkce mechanicky slovním druhům přiřazovat. Substantivum může být podmět, (proč to Michal nečetl?), předmět (Dej to sousedce hned!), plní funkci jmenové části přísudku (Michal se

Ostatní slovní druhy jsou nezákladní, řadí se sem zájmena a číslovky, předložky, částice, spojky a citoslovce.

Z nezákladních slovních druhů se vyčleňují svým charakterem zájmena a číslovky. Slouží k označení podobných skutečností jako slovní druhy základní, zaujmají často tytéž větněčlenské pozice, ale neoznačují skutečnost tak přesně jako slovní druhy základní.

Zájmena zastupují substantivní a adjektivní významy, popř. na ně ukazují nebo odkazují, mají i jistou schopnost suplovat vyjádření vlastnosti.

Př.: *Jakýsi nový dům stál až na konci ulice. Byl to ten, který hledali. Hledali jste ten nový dům? Už jste ho našli? Každý nevypadá jako ten na fotografii.*

Číslovky jsou schopny vyjádřit některé skutečnosti ve stejných syntaktických pozicích jako substantiva, adjektiva nebo příslovce (zůstávají však číslovkami):

Podarilo se to až na třetí pokus. (Příznak substantiva je vyjádřen číslovkou řadovou, ta je ve funkci přívlastku shodného).

Zkoušel to třikrát. (Příznak slovesa je vyjádřen číslovkou násobnou, ta je ve funkci příslovečného určení.)

Zájmena a číslovky jsou slovní druhy nástavbové.

Žádnou z výše uvedených vlastností, tedy samostatný ohraničitelný význam a schopnost plnit funkci větného členu, nemají **předložky, spojky a částice**, jsou to **slovní druhy nesamostatné**.

Ad 3)

Slovní druhy autosémantické a synsémantické

Pozorovali jsme, že podstatná jména (substantiva), přídavná jména (adjektiva), slovesa (verba), příslovce (adverbia), zájmena (pronomina) i číslovky (numeralia), tedy slovní druhy základní a nástavbové, mají společnou vlastnost důležitou pro výstavbu věty (výpovědi): plní funkci větného členu. Takové slovní druhy jsou **autosémantické**.

Předložky, spojky a částice tuto schopnost nemají, jsou to slovní druhy **synsémantické**.

Specifické postavení mají citoslovce: vyskytují se v roli

- autosémantického slova – citoslovce je větným členem, a to přísudkem (A *Michal najednou hup do bazénu.*),
- nebo slova synsémantického (Hup, a už tam byl.) – zde citoslovce není větným členem.

SLOVNÍ DRUHY AUTOSÉMANTICKÉ		A/S	SLOVNÍ DRUHY SYNSEMANTICKÉ	
SLOVNÍ DRUHY ZÁKLADNÍ		Specif. slovní druh	SLOVNÍ DRUHY NESAMOSSTATNÉ	
SL. DRUHY NÁSTAVBOVÉ			SLOVNÍ DRUHY NEOHEBNÉ	
adjektiva	verba	adverbia	numeralia	interjeckce
			pronomina	
				prepozice
				konjunkce
				partikule
SLOVNÍ DRUHY OHEBNÉ			SLOVNÍ DRUHY NEOHEBNÉ	

V některých mluvnicích se slova rozlišují i podle jiného kritéria – na **lexikální** (ta, která mají věcný význam, ale nejsou schopna vyjadřovat mluvnické významy změnou svého tvaru – citoslovce, příslovce), **gramatická** (ta, která pomáhají vyjadřovat mluvnické významy, ale sama nemají plný význam věcný – předložky, spojky, částice, pomocná slovesa ve složených slovesných tvarech), **lexikálně gramatická** (ta, která mají význam věcný a jsou schopna měnit tvary pro vyjádření mluvnických vztahů – jména, slovesa).

stal naším **sousedem**), přívlastku neshodného (Auto naší **sousedky** sídlo před domem.), příslovečného určení (Díky **Michalovi** se jí nestýskalo.), doplnku (Michala zvolili **předsedou** spolku.).

1.1.1.1 Přehled slovních druhů

Údaje k mezinárodním termínům jsou řazeny takto: termín v 1. pádu jednotného čísla (*pronomeni*), koncovka 2. pádu jednotného čísla, popř. celý genitivní tvar (*pronomina*), jmenový rod mužský (*M* = maskulinum), ženský (*F* = femininum), střední (*N* = neutrum).
Poznámka: U podstatných jmen, přídavných jmen, zájmen a číslovek se vyskytují i typy neohebné (vlakové *kupé*, *blond vlasy*, *jeho dívka*, *dvakrát měř*).

TABULKA 1: SLOVNÍ DRUHY

Český termín v pl.	Mezinárodní termín v sg.	Mezinárodní termín v pl.	Slovní druh
podstatná jména	substantivum, -a, N	substantiva, -Ø, N	ohebný auto-sémantický základní
přídavná jména	adjektivum, -a, N	adjektiva, -Ø, N	ohebný auto-sémantický základní
zájmena	pronomeni, pronomina, N	pronomina, -Ø, N	ohebný auto-sémantický nástavbový
číslovky	numeralia, numerale, -e, N	numeralia, numeralia, N	ohebný auto-sémantický nástavbový
slovesa	verbum, -a, N	verba, -Ø, N	ohebný auto-sémantický základní
příslovce	adverbium, adverbia, N	adverbia, -ia, N	neohebný auto-sémantický základní
předložky	prepozice, -e, F	prepozice, -i, F	neohebný syn-sémantický nesamosostanný
spojky	konjunkce, -e, F	konjunkce, i, F	neohebný syn-sémantický nesamosostanný
částice	partikule, -e, F	partikule, -i, F	neohebný syn-sémantický nesamosostanný
citoslovce	interjekce, -e, N	interjekce, -i, N	neohebný synsém-/autosém. nástavbový (specifický)

1.1.2 Slovnědruhové transpozice

Existuje množství situací, v nichž slovo přechází z jednoho slovního druhu do druhého, protože se vlivem frekventovaných komunikačních forem mění jeho sémantické a často i formální vlastnosti. Zařazení slova ke slovnímu druhu je možné jen po posouzení funkce, jakou má sledovaná slovní jednotka v textu.

- (1) *Novým kolem* (podstatné jméno) *mu udělali velkou radost*.
- (2) *Včera šli nějací lidé kolem* (příslovce).
- (3) *Myslím, že včera šli nějací lidé kolem* (předložka) *naší zahrady*.

Ukončení pádu substantiva dalo vznik příslovci (2), které v dalším vývoji ztratilo některých výpovědních výhradní význam samostatně určovat okolnost děje a přestoupilo k předložkám (3). Zbytek původní příslovečné sémantiky si však slovo ponechalo a podílí se (nyní už jako sekundární předložka) na vyjádření množného určení.

Typy slovnědruhových transpozic:

- a) **Substantivizace adjektiv** nastává tehdy, je-li elidován řídicí substantivní výraz a syntaktické i sémantické vlastnosti původní dvojice výrazů (*cestující lidé*) přebere zbylé adjektivum: *O všechny cestující bylo postaráno*.
- Všichni Příborští povzbuzovali svůj tým*. V tomto případě je popsaný proces vyjádřený i graficky – velkým písmenem: občané Příbora = Příborští.
- b) **Adverbializace** (viz výše p. 2)
- c) **Prepozitionalizace** (viz výše p. 3)
- d) **Konjunkcionalizace**
- e) Místo spojky *ale* může být užita sekundární spojka *zatímco*, která vedle odporovavého charakteru nese i význam srovnávací: *Mnozí se snažili zjistit příčinu, zatímco jiní rezignovali*.
- f) **Interjekcionalizace**
Repertoár citoslovců se rozšiřuje s měnícími se komunikačními potřebami. *To byla, panečku, rána! Slyšelas to? Tsss ... a duše byla prázdná.*
- g) **Partikulizace**
Soubor částic se rozšiřuje ze stejného důvodu, jak bylo uvedeno u citoslovců. K oběma neohebným slovním druhům přistupují např. substantiva v ustrnulých pádech s výraznou komunikační (kontaktnou) funkcí (např. vulgarismy). *Krosk! Tam nechoď!*
Stoda žes mi nezavolat!

1.2 Gramatické kategorie ohebných slov

Slova ohebná se skládají (deklinují), nebo časují (probíhá konjugace). Skloňování a časování se děje pomocí tvarotvorných formantů (viz 2.1). Vyjimečně – spíše jako zvláštnost vzniklá specifickými komunikačními potřebami – mají tvarotvorné formanty i slova neohebná: *Mu* (částice užívaná při formulaci výpovědi s funkcí *nabízet*) bývá v situaci, kdy je třeba posílit zdvořilost výpovědi (a neděje se tak jinými jazykovými

prostředky), opatřena formantem, jež mají slovesa v imperativu pro vykání, tedy pro 2. os. č. mn. – *nate*.
Podobná situace je u spojek *aby* a *kdyby*, které existují ve spojení (v jedné slovní jednotce) s kondicionálním tvarem slovesa být – *abych šel, kdybyste šli ...* (viz 3.5.2.2).

1.2.1 Gramatické kategorie jmenné

1.2.1.1 Pád

Kategorie pádu umožňuje vyjádřit vztah mezi jménem a jiným výrazem ve výpovědi. Pádové formy získávají v různých syntaktických spojeních rozdílnou sémantickou charakteristiku. Mohli bychom uvažovat i opačně – schopnost jména obměňovat svůj tvar v pádech, umožňuje rozmanité „stavební“ možnosti ve vyjadřování vztahů a tím i ve vyjadřování významů celých výpovědí.

Pád je ve výpovědi jevem morfologickým i syntaktickým, ve výsledku jevem výrazně sémantickým, významotvorným.

To, že slovo funguje v různých pádových pozicích, umožňuje jeho deklinační formant, někdy ve spojení s předložkou (viz typy afixů v části 2.1.2.1):

1. pád – nominativ (N) *hrad-Ø* (nulová pádová koncovka)
2. pád – genitiv (G) *hradu* (pádová koncovka -u)
3. pád – dativ (D) *hradu*
4. pád – akuzativ (A) *hradØ*
5. pád – vokativ (V) *hrade*
6. pád – lokál (L) *o hradu/ě* (předložka *o* + pádová koncovka *u/ě*)
7. pád – instrumentál (I) *hradem*

Jestliže je sémantika pádu naplněna bez předložky, hovoří se o pádu bezpředložkovém (prostém). V ostatních případech jde o pád předložkový. V češtině je „povinně“ předložkový jen 6. pád, 5. pád je vždy bezpředložkový, ostatní pádové formy se uskutečňují s předložkami nebo bez nich. Nominativ je v češtině také vždy bezpředložkový, pouze občas se vyskytuje s cizími předložkami *a la, kontra, versus*. (Viz také 3.7.)

Postavení jmen v pádech naplňuje záměr autora výpovědi tím, že z pádové formy (která je projevem vazby k řídicímu slovu) je zřejmé, kdo/co je ve výpovědi konatelem, adresátem, předmětem či prostředkem děje atd.

Nominativ

Základní funkci nominativu je referovat o skutečnosti, pojmenovávat jevy reality.

Děje se tak v těchto syntaktických pozicích:

- **podmět** (*zítra Petr zatelefonoje, nejveselejší byl právě on, celá pětice chlapců se vrátila v pořádku*);
- **přísudek slovesně-jmenný, jeho jmenná část** (*dobrý spánek je nejlepší lék*);
- **doplněk** (*pracoval tam jako kuchař, přijel zdravě sebevědomý*);
- **neshodný přívlasek** – jako tzv. nominativ jmenovací (*městu Vidnava, o rychlitzku Pendolino, před zastávkou Jižní svahy*).
- Pojmenovávácí funkci plní nominativ i tam, kde je referování o skutečnosti realizováno jedním z typů koordinací¹, tzv. adordinační skupinou (skupinou s přístavkem).

Genitiv

Výrazy v genitivu jsou velmi frekventované. Zastávají následující syntaktické funkce:

- **přívlasek neshodný²** (*sklenka vína, nastartování motoru, zanedbání povinností, auto našeho strýčka, muž, jiskrných očí*);
- **předmět** (*dopřát si odpočinku, dosáhnout úspěchu, nevydat ani hlásku*); genitivní předmětové vazby bývají střídány, někdy nahrazovány vazbami akuzativními;
- **podmět** jako genitiv partitivní (*přibýlo času = přibyl čas, ubylo peněz = ubyly peníze*), jako genitiv záporový (*není pomoci, není peněz*), jako genitiv numerativní po číslovkách neurčitých a určitých číslovkách pět a vyšších (*sešlo se pět až deset chlapců a několik děvčát*);
- **příslowecné určení** (*vydržel do ledna, jel kolem zahrady, octl se bez pomoci, jednal v zájmu³ nájemníků, seřadili se do dvou řad ...*);
- **doplněk** (*viděl ho jedenkrát šťastného*).

¹ Moderní syntax definuje základní syntaktické vztahy: domínaci a koordinaci. Domínace je syntaktický vztah, v němž je jeden člen řídicí (dominující) a druhý závislý (dominovaný). Koordinace je vztah dvou větých členů, které jsou na téže syntaktické úrovni. V rámci koordinace se rozlišují tzv. koordinací skupiny (koordináční skupiny) a adordinační skupiny. Adordinační skupina vzniká tehdy, je-li táž entita pojmenována různými věty hlavními a adordinační skupiny. Adordinační skupina vzniká tehdy, je-li táž entita pojmenována vícekrát – *Thomas Braun, soudce, nepřítustipný chlapík středního věku, právě přicházel*.

² Ze sledovat několik významových odstínů. Rozlišuje se *genitiv celkový* vyjadřující část celku (sklenka *vína*), *genitiv subjektový* – v genitivu je konatel, jev, který se při transpozici dostane do pozice subjektu (zpěv *prvního tenora = první tenor zpíval*), *genitiv přívláštňovací* (*auto našeho strýčka*), genitiv označující původce děje (dopis od *Markéty*).

³ Výraz *v zájmu* je sekundární předložka (viz 3.7).

Dativ

Dativ má několik významných funkcí. Je obligatorním (nutným, povinným) doplněním mnoha sloves, jako potenciální člen větné struktury je příslovceným určením. Plní i specifické komunikační funkce.

Dativ je především

- **předmětem** – u těch sloves, jejichž dativní vazba je jediná, která nemá primární vazbu na jiný pád, je tzv. prvním (přímým) předmětem (*radit synovi, pomáhat dceři, kořit se její kráse, věřit pohádkám, spílat osudu*).
- Dativ je u početné skupiny sloves s primární vazbou akuzativní tzv. **druhým předmětem** (nepřímým předmětem): *věnovat auto synovi, koupit jí (si, mu, nám) zájezd, posílat tetě peníze, vytrhnout velrybě stoličku*.

Mnohé dativní vazby nevyjadřují jednoznačně realitu, která by byla předmětem, zasaženým (dosáženým, formovaným, modifikovaným) dějem slovesa. Mají jinou než předmětnou platnost, a to funkci

- **příslovceného určení** (*dívat se k jihu, bdít kvůli bolesti, uzdravit se díky klidu, cestovat navzdory vysokému věku*); dativy v této funkci jsou předložkové.

Je-li sloveso základem pro odvozené substantivum nebo adjektivum, dativní vazba se nemění, předmět se stává přívlaskem neshodným: *posílání peněz dceři, cestování navzdory vysokému věku, bdění kvůli bolesti*.

Ve větách s predikativy (viz 3.6) vyjadřuje dativ nositele příznaku vyjádřeného predikativem. (*Manželovi bylo vesele*.)

Některé dativní formy mají specifický komunikační význam, nejsou skutečnými předměty¹, nenaplnují totiž nutnou vazbu slovesa, nejsou ani jiným větným členem. Taková dativní forma se nazývá **volný dativ**:

- *To ti byla legrace!* Vy jste **mi** ale rodinka. – **dativ kontaktný**, jinak nazývaný **dativ sdílnosti**;
- *Rozmnožili se nám hraboši*. *Seděla dědovi na klíně* – **dativ přívlaskňovací**;
- *Běže si do fronty*. Zájmeno v dativu je užito s cílem vyjádřit despekt, nadřazenost – **dativ emocionální**;
- *Kupte jí (mamince) něco do bytu*. Zájmeno (substantivum) v dativu je v pozici tzv. **dativu prospěchového**. Při transformaci do předložkové akuzativní vazby *kupte něco pro ni (pro maminku)* ... je komunikační záměr původní dativní formy zřetelný.

¹ Ve školské praxi bývají v zájmu zjednodušení výkladu za předmět považovány.

Akuzativ

Akuzativní formou bývá vyjadřována druhá nejdůležitější informace vyjádřená jménem (po podmětu), realita, která je dějem slovesa nějak zasažena, formována nebo která ději vzniká nebo zaniká (*pozvat přítele, uvařit jídlu, prostrčit stůl, nalít víno, odstranit skvrny*). Akuzativ je tedy především pádem vyjadřujícím

- **předmět**

Významové odstíny předmětu v akuzativu jsou velmi početné. Provedme (neúplný) vhled do skupiny těch předmětů, jež lze zahrnout pod formulaci „realita zasažená dějem“ přísudkového slovesa – patří sem předměty označující „zasažení“ ve smyslu dotknutí se cílového předmětu (objektu): *najít knihu, přítele, práci*, ale i ve smyslu intelektuální činnosti: *poslouchat rozhlas, mluvit pravdu*. Sémantické pole akuzativního předmětu je ještě rozšiřováno i o ty situace, kdy předmět ve 2. pádě přechází do 4. pádu (*dosáhnout vrcholu / dosáhnout vrchol*).

V případě, že je děj, který vyžaduje akuzativní doplnění, vyjádřen deverbativním substantivem (*nošení, koupě, výplata*), přechází pojmenování z akuzativu do genitivu (*nošení dříví, koupě auta, výplata mzdy*) a stává se přívlaskem neshodným.

Pojmenování, která jsou významově spjata s přísudkovým slovesem a řízena do akuzativu, mívají i platnost

- **příslovceného určení** (*slyšet smích přes zeď, vrátit se v poledne, vyřít o kus, zrušit plány pro nemoc*).

Vokativ

Slova v 5. pádě nejsou součástí syntaktické struktury věty, nejsou větnými členy. Mají však výrazný význam komunikační, slouží jako výrazný kontaktný prostředek.

Komunikační síla vokativu přináší tyto jevy:

- V komunikaci je rozlišováno, kdy se pro oslovení užije vokativ a kdy se nahradí nominativem: *ty moje zlatičko, ... táži se Vás, pane Nováku, berete si zde přitomnou ... pane Novák, berou, berou?*¹
- Některé vokativní výrazy v komunikaci dobře osvědčené ztratily své pojmenovací jádro a staly se citoslovci nebo částicemi. Z pozice tohoto nového slovnědruhového zařazení však působí podobně – modifikují vyznění výpovědi, dotvářejí její účinek (*Panečku, vidělas to? Ty, vole (tývole), slyšels to?*).

¹ Nahrazení vokativu nominativem je s výhodou užíváno tam, kde si mluvčí není jist, jak probíhá hlasová alternace v základu skloňovaného jména (*Zubr – Zubre, Zubře*).

Lokál

Lokál může být realizován jen předložkovou vazbou (stov. 2.1.2.1 a 3.7). Vyjadřuje jí především

- **příslowecné určení** většinou s významem místním (*cestovat po světě, sedět v autě, stát na palubě*), zastoupeny jsou však i významy jiné: podmínkový, přípustkový, příčinný, zřetelový.

Jména v 6. pádě mohou být i

- **předmětem** (*rouží po nových zážitcích*);
- **přívlastkem neshodným** (*pohádka o Smolíčkově*).

Instrumentál

je výrazovou formou s širokým uplatněním (jeho podstata se odráží v názvu pádu). Bývá

- **příslowecným určením** s významovým odstínem prostředku, nástroje, způsobu děje;

Ve větách s pasivními slovesnými tvary bývá substantivum v 7. pádě označením původce děje. Při transformaci do aktiva je jméno pojmenovávající původce děje – konatele – v nominativu v pozici subjektu: *byl překvapen výškou odměny – výška odměny ho překvapila*.

- **doplňkem** po některých slovesech (*jmenovat někoho velvyslancem, nazývat někoho hlupákem, zvolit někoho předsadou*);
- **předmětem** (*máchat rukama, prásknout dveřmi*).

1.2.1.2 Číslo

Kategorie čísla podstatných jmen informuje o dvou rozlišitelných skutečnostech – buď označuje jednu jednotlivinu (vyjadřuje „jednost“), pak je jméno v čísle jednotném (*list*), nebo označuje více než jednu jednotlivinu, tedy „mnohost“, pak je slovo v čísle množném (*listy*).

Číslo adjektiv, mnohých zájmen a číslovek lze určit až na základě shody s řídicím substantivem – mají totiž totožné mluvnické kategorie: *pětná děvčata* – číslo množné, *pětná žena* – číslo jednotné, *nějakým děvčetem* – číslo jednotné, *nějakým chlapcům* – číslo množné.

Pojmenovávací potřeby a možnosti jazyka daly vzniknout některým specifickým formám při vyjadřování čísla.

Singularia tantum (sg. singulare tantum) jsou slova, která tvarem jednotného čísla označují jinou skutečnost než izolovatelnou jednotlivinu:

- podstatná jména hromadná** – pojmenovávají tvarem jednotného čísla **soubor** více jednotlivin (*listí, žactvo, lidstvo, harampáádí, zvěř*);
- podstatná jména látková** – pojmenovávají tvarem jednotného čísla homogenní materiál, hmotu (*káva, voda, olej, prach*).

Řadí se sem i **některá abstrakta** (*spánek, nemohoucnost*) a vlastní jména (*Praha, Polsko*).

Singularia tantum nemají tvary pro číslo množné.

Některá singularia tantum se vyskytují ve vazbách, jež vyvolávají představu, že je tvarem množného čísla pojmenováno více jednotlivin – *přinesl dvě vody, prohlížel oba oleje*. Taková spojení jsou však výsledkem elipsy (výpustky). V původním tvaru výpovědi byla substantiva *voda, olej* zřetelná singularia tantum (*přinesl dvě sklenice vody, prohlížel oba vzorky oleje*), počítatelnost (a schopnost vyjádřit plurál) byla vlastností substantiva *sklenice* a *vzorek*.

Pluralia tantum (sg. plurale tantum), **jména pomnožná**, jsou slova, která tvarem množného čísla označují jednotlivinu (*dveře, nůžky, Třebovice, Hradčany, prázdniny, dějiny, příušnice, kvasnice, peníze, blata, kasárna*). Nemají tvary pro číslo jednotné.

Je třeba z kontextu rozlišit, zda je slovo plurale tantum (*dostal jedny nové hodinky, troje nové hodinky*), nebo zda se jedná o slovo, které je schopno vytvořit obě numerální formy (*uběhla pouhá jedna hodinka, pouhé dvě hodinky*). Vodítkem při rozlišování je opodstatněnost druhové číslovky a mluvnické číslo shodujícího se jmenného výrazu.

Ze staré češtiny se zachovaly zbytky dvojného čísla (duálu). V současném spisovném jazyce funguje v některých pádech slov označujících některé (ne všechny) párové části živého organismu a v tvarech číslovek *dva, oba* (ve skloňování číslovek je duálové paradigma zachováno celé).

Tvary s duálovými formanty a tvary s pravidelnými plurálovými formanty se v dnešní češtině nerozlišují významově, fungují často jako rovnocenné varianty. Významové rozlišení je však zřejmé z následujících příkladů: *Byl v dobrých rukou, teta se o něj starala. Byl v dobrých rukách, všichni se o něho starali*. (Viz také 3.4.2.)

1.2.1.3 Rod jmenný

Gramatická kategorie jmenného rodu spojuje do jisté míry povědomí o přirozeném rodu a vnější (výrazovou) složku, tj. koncovku slova. Povědomí

Tabulka 2: Vztah mluvnického rodu substantiv a vlastností pojmenovávané skutečnosti

Substantivum	Označovaná realita	Mluvnický rod substantiva
děčko	nedospělý muž, nedospělá žena	střední
neměho	neobratný muž, chlápec, neobratná žena, neobratné dítě, děvče	střední
náměstí	prostor	střední
pondělí	den v týdnu	střední
hon	děj (pojmenován substantivem = dějový název)	mužský
honička	děj (pojmenován substantivem = dějový název)	ženský
honění	děj (pojmenován substantivem = dějový název)	střední

Rozdíl mezi formou slova a pojmenovávanou realitou vynikne u maskulin. Rozlišení na maskulina žitvatná a nežitvatná je výsledkem srovnání pádových forem v sg.:

nominativ = akuzativ → maskulinum je nežitvatné

genitiv = akuzativ → maskulinum je žitvatné

Gramatickou kategorií **žitvatnosti** bývají opatřena i maskulina označující nežitvé jevy:

Poznámka: U mnohých níže vyjmenovaných maskulin existují obě podoby – žitvatná i nežitvatná, mluví se o nich podle kontextu, na rod substantiva ukazuje nejen pádová koncovka, ale i rod shodujícího se slova: *na obloze jsou bílí beránci – na obloze jsou bílé beránky*.

a) maskulina se slovtvorným formantem *-ec* a *-tel* (čimitelské názvy)

označující nežitvé entity (*ledoborec, dělnec, dělnice, dělnice, činitel*);

b) maskulina, která významově souvisí se jmény označujícími žitvé jevy:

- názvy ryb a rybích výrobků (čerství *slanečci, uzenáči, sledi*);

- názvy mikroorganismů (*bacilly, koráľily, mikrobiy*);

- názvy planet (vidět *Jupitera*);

- substantiva ve vazbách, jimiž se hovoří o různých příjemných a člověku prospěšných činnostech (plavat *mořilka*, tančit *kozáčka*, vypít *turka*, dát si *panáka*, hrát *ferbla*, nasadit si *kulicha*) a tam, kde výrazně funguje souvislost s žitvou předlohou nežitvého významu nebo osobní vztah k jevu označenému žitvatným maskulinem (dostat *plyšového medvíčka*, koupit si *opta*).

přirozeného rodu opřené o některé ontogenetické rysy osvojování řeči přiřazuje primárně nulovou koncovku maskulinům, koncovku *-a* femininům, koncovku *-o* neutriím.

Úkolem jazykového vzdělávání je rozšířit toto prvotní povědomí o deklinačním systému. (I maskulina jsou zakončena na *-a*, jsou deklinována podle vzoru *předseda* a jeho podvzorů *husita, říkša, sluha*, i feminima mají nulovou koncovku v nominativu atd.).

Jmenný rod je vlastností

a) všech substantiv (*lyžař, mrak, dálnice, zvěst, dítě, matinec*);

b) dále těch slov, která jsou se substantivy v kongruenčním vztahu, tj.

- přídavných jmen: *cíží lyžař, potěšující zvěst, sousedovo dítě*;

- zájmen: *sám lyžař, téže dálnici, našemu dítěti*,

- některých číslovek: *třetímu matiné, nulový zisk*,

- tvarů přičestí: *mráky se kupily, dítě je vedeno*,

- přechodníků: *muž (žena, dítě) nesa (nesouc) džbán*;

c) některých číslovek nesklonujících se podle adjektivního skloňování (*jeden, jedna, jedno; dva, oba, dvě, obě*; *sto, milion, patero*);

d) dalších slov, která se sklónují podle substantivního skloňování (číslovky *sto, trojka, milion* ...).

Čeština rozlišuje

mužský rod (maskulinum, -a, N), a to **žitvatný** a **nežitvatný**;

ženský rod (femininum, -a, N);

střední rod (neutrum, -a, N).

Jmenný rod je vlastností slova, nikoli vlastností pojmenovávaného jevu.

Pouze u části substantiv odpovídá mluvnický rod rodu biologickému. Jsou to slova, u nichž v minulosti existenčně záleželo na vymezení biologických odlišností. Rodová forma ostatních jmen nevypovídá o povaze reality.

Z uvedených příkladů je např. zřejmé, že zařazení ke střednímu rodu není vázáno na realitu (*náměstí, pondělí*) a významově (téměř) totožný dějový název (*hon, honička, honění*) funguje ve třech různých rodových formách.

1.2.2 Gramatické kategorie slovesné

1.2.2.1 Osoba

Kategorie slovesné osoby informuje prostřednictvím tvarotvorného formantu (k tvarotvornému formantu viz Tab. 6) o výrazu v pozici podmětu. Informace je dvojitá:

- Osobní koncovka rozlišuje mezi mluvčím (*nes-Ø-u*, 1. osoba), adresátem (*nes-e-š*, 2. osoba) a někým (něčím), kdo (co) je sice ve výpovědi v pozici podmětu, ale není v probíhající komunikaci řečově aktivní¹ (*nese-Ø*, 3. osoba). Kategorie osoby je spjata s kategorií slovesného čísla. Plurálové osobní koncovky sdělují, že mluvčí, adresát nebo jiný subjekt, jehož pojmenování je ve větě podmětem, je v počtu větším než jedna (*nes-Ø-me*, *nes-e-me*, *bud-e-te* *něst*, *nes-Ø-ou*, *nes-Ø-ouce*).
- Ve složených slovesných tvarech informuje osobní koncovka pomocného slovesa o osobě a čísle, rodová koncovka přčestí (činného nebo trpného) o mluvnickém rodu substantiva v podmětu: *nes!Ø bych, jsou nesení, zářilo*² (ve spojení *zářilo slunce*)³.

Kategorie slovesná osoba plní významnou roli komunikační. U sloves v činném rodě její výběr určuje, jakou má jev v pozici podmětu k probíhající činnosti vztah, jaká role je mu kontextem přisuzována, popřípadě jakou roli si přisuzuje:

- *Nedoporučuji tavené smetanové syry*. (1. osoba sg., podmět je konatelem, agentem děje);
- *Dejme přednost netučným sýrům*. (1. osoba pl., agens se zahrnuje do větší skupiny);
- *V olomouckém syrečku najdete štiští, holečku*. (2. osoba sg., děj směřuje k adresátovi);
- *Smetanové syry obsahují mnoho tuku. Někteří spotřebitelé jim ale dávají přednost*. (Sloveso v přísudku dává 3. osobou najevo, že entita

¹ Proto je společensky problematické, většinou však nevhodné, hovořit o někom přítomném ve 3. osobě.

² Před výkladem o složených slovesných tvarech nevyznatějně nulový gramatický morf v indikativu plurálu.

³ V případě, že je podmět vyjádřen jinak než jmenovým výrazem (infinitivem, vedlejší větou), nebo je-li věta bezpodmětná, je sloveso v predikátu v tzv. *neosobě* (3. os. sg.): *Tloustnout znamená stárnout. Přšl. Je-li sloveso v takových větech ve složeném slovesném tvaru, nevjadruje v něm koncovka přčestí (-o) shodu se středním rodem podmětu (není tam takový podmět), ale právě to, že se jedná o bezpodmětnou strukturu (Od čina přšelo. Na dvoře bylo zameteno), nebo že je podmět realizován jinými prostředky: infinitivem: *Vstít koš by znamenalo zvířít*, vedlejší větou: *Nejlepší bylo, že nás všichni povzbuzovali*.*

Neživotná jsou naopak maskulina označující soubor jednotlivin, kde jednotlivinami jsou biologicky živí jedinci (*národ, lid, zástup, dobytek, skot, hmyz*).

U většiny jmen je rozlišen rozlišen biologický rod, děje se tak těmito způsoby:

- lexikálně (*muž – žena, otec – matka, syn – dcera, bratr – sestra, jelen – laň, hřeben – klisna/kobyla, kanec – bachyně*);
- slovo tvorně (*lékař – lékařka, Dvořák – Dvořáková; husa – houser, srna – srnec*);
- syntakticky (*byla anděl, lakomec, držgrešle, bylØ anděl, lakomec, držgrešle*).

Příklady v bodě (c) jsou **jména vespólná**. Jednou rodovou formou pojmenovávají jedince všech rodů (*její muž byl učiněný dábel, jeho žena byla učiněný dábel, jejich dítě bylo učiněný dábel*). V uvedených příkladech funguje kongruence mezi slovy *muž – byl ... žena – byla ... dítě – bylo ...* prostřednictvím rodové koncovky přčestí přísudkového slovesa. Jméno vespólné tvoří neslovesnou část slovesně-jmenného přísudku. Úkolem slova v této části přísudku je vyjadřovat příznak substantiva v podmětu, nikoli zachovávat s ním formální shodu.

pojmenovaná v podmětu – *sýry, spotřebitelé* – se nepodílí sama na tvorbě výpovědi, ani není jejím adresátem.).

Společenské zvyklosti, tradice a jiné komunikační faktory způsobují, že tvary slovesných osob jsou užívány i jinak než v původní platnosti, jsou užívány příznakově:

Jejich příznakovost má podpořit účinek výpovědi (tykání, vykání, onkání, omikání) – viz dále pojednání o čísle slovesných tvarů.

3. osoba sg. je základem (bezpříznaková) v bezpodmětných strukturách (jednočlenných slovesných větách): *Prší. Začalo ho bolet v zádech.* 3. osoba pl. sloves v činném rodě je nutná v takových výpovědích, kde nemá být vysloven konatel (agens), tzv. deagentních strukturách: *Hlásili to v rozhlase. Ukradli mu auto.*

1.2.2.2 Číslo

Kategorie čísla vyjadřuje tvarotvornými formanty množstevní charakteristiku výrazu v pozici subjektu: *Hrad byl v uplynulé sezóně našimi odborníky nekolikrát navštěven.* V každé sezóně naši odborníci hrad navštěvují.

Komunikační praxe vytvořila některá specifika při vyjadřování čísla (ve spjatosti s kategorií osoby):

- Vykání

Pojmenování adresáta v podmětu je výraz v čísle jednotném. Sloveso, které má slovesným číslem vyjadřovat shodu s podmětem, má však formant plurálový, nikoli náležitý formant singulárový. Někdy je skutečný adresát (jejich počet) zřejmý až z připojeného oslovení: *Nechcete kávu? Půjдете dál, slečno?* Ve složených slovesných tvarech naznačuje rodová koncovka přičestí skutečné mluvnické číslo substantiva v roli adresáta jasně: *Nešla byste dál, slečno? Dala byste si kávu? Jistě jste unavena.* Vy jste také unavená? (nulová rodová koncovka – viz 2.1.2.1).

- Onkání, omikání

Onkání je silně příznaková forma záměny náležitého tvaru slovesné osoby a čísla: *Šla sem, malá, a neodmlouvala.* Je zastaralá, lze ji nalézt jako součást autorského záměru v uměleckých textech. Byla směřována k osobám, jimž nenáleželo vykání a jimž měla být naznačena komunikační nadřazenost mluvčího. Onkání mělo opačný účinek. Bylo donedávna živé v některých dialektech: *Náš staršíček říkali, že přšet nebude.*

- Plurál autorský

Užívá se v odborných textech: *V první kapitole podáme přehled dosavadních výsledků.* Autor může mít různé důvody k užití 1. osoby čísla množného místo 1. osoby čísla jednotného: chce vlihnout čtenářskou obec do problému, chce zůstat skromně v pozadí předávaných výsledků nebo tvrzení (odtud také označení „*plurál skromnosti*“).

- Plurál majestatikus

Bývá v historických dokumentech, kde se (v souladu s tehdejší normou) zdůrazňovala mocenská velikost a nadřazenost autora: *My, Václav IV., z boží milosti král český, nařizujeme...*

1.2.2.3 Způsob

(Čeština rozlišuje tři slovesné způsoby:

- **oznamovací způsob** (indikativ) – konstatování pro děj v minulosti, přítomnosti, budoucnosti;
- **podmiňovací způsob** (kondicionál) – děj je podán jako hypotetický, pravděpodobný či nepravděpodobný;¹
- **rozkazovací způsob** (imperativ) – děj je podán jako apel, výzva, pokyn.²

() výběru slovesného způsobu rozhodují současně **faktory objektivní**, tj. to, v jakém vztahu je obsah výpovědi ke skutečnosti (*Přichází jaro. Pojedete do Alp? Pobyt v Alpách by prospěl vašemu zdraví.*), a **faktory subjektivní**, tedy to, v jakém vztahu je autor výpovědi k jejímu obsahu.

Subjektivní faktory působí proměny postoje ke sdělovanému obsahu. Mluvíci sdělovanou skutečnost vyjadřují jako prosté sdělení (soulhasné, nesoulhasné ...), jako otázku, výzvu, či přání. Účinku lze dosáhnout tím, že komunikační funkce (sdělení, otázka, výzva, přání) budou realizovány slovesy ve slovesných způsobech pro příslušnou funkci bezpříznakových (sdělení či konstatace indikativem, výzva či apel imperativem, přání nebo sdělení o ději hypotetickém kondicionálem). V komunikaci se však pro zvýšení účinku výpovědi zapojují subjektivní faktory natolik, že slovesný způsob bývá „přesunut“ a je užit příznakově. Na celkovém vyznění výpovědi (na účinku realizace **postojové modality**) se podílí

- slovesný způsob
- částice
- intonace výpovědi.

¹ Tvar podmiňovacího způsobu neinformuje o čase probíhajícího děje.

² Tvar rozkazovacího způsobu svými formanty čas nevyjadřuje.

Tabulka 3: Slovesný způsob v komunikačních funkcích

Komunikační funkce (vyjádření záměru)*	Text	Druh věty (grafická forma) ¹	Slovesný způsob
sdělení	Přišla nová zpráva.	oznamovací	oznamovací
zdvořilá výzva	Otevřeš (,) prosím (,) okno?	tázací	oznamovací
zdvořilá výzva	Otevřel bys okno?	tázací	kondicionál
výzva (doporučení, pokyn)	Ať tam ani nevolá.	oznamovací	(opisný) imperativ
sdělení (podočknutí)	To ašys tam ani nevolal.	oznamovací	kondicionál

1.2.2.4 Čas

Česká slovesa jsou schopna svými tvary určitými vyjádřit na pomyslné časové ose tři pásma:

1. přítomnost slovesným časem **přítomným**, **prezentem**,
2. minulost slovesným časem **minulým**, **préteritem**,
3. budoucnost slovesným časem **budoucím**, **futurem**.

Komunikace vyžaduje, aby byl vyjádřen i tzv. čas relativní: současnost (souběžnost dějů), předčasnost a následnost. Slovesné tvary pro jejich realizaci měla čeština v minulosti (např. antepreteritem pro děj minulý předcházející jinému ději minulému), v dnešní češtině lze vyjadřovat relativní čas a různé odstíny průběhu děje prostředky lexikálními (časovými příslovci – *nejdříve/potom*), gramatickými (slovesným videm, násobeností – *za soumraku zněly zvony*, *za soumraku se rozezněly zvony*, *za soumraku se rozezněly zvony*), syntaktickými (vedlejšími větami – *když se stmívalo, rozezněly se zvony*; *až se bude stmívat, rozezní se zvony*). V některých typech textů plní tuto funkci přechodníky (viz Tab. 36 a 37) – *pokloniv se opustil stří; ukláněje se opouštěl stří*.

Tvary slovesných časů bývají užívány i příznakově – pro jiné situace, než jaké jsou jim vyhrazeny primárně.

¹ Ve školské praxi se v souvislosti s výukou slovesného způsobu mnohdy udržuje hrubě zjednodušené pojetí, které spojuje slovesné způsoby jen s jistým typem vět (indikativ = věta oznamovací, kondicionál = věta přací, imperativ = věta zvolací). Zmínka o komunikační funkci výpovědi by pomohla učinit důležitý krok ve výuce mluvnice: nadřadit funkci formě.

Přítomný čas slouží i při vyjádření těchto skutečností, které platí všeobecně, u nichž není nutno rozlišovat jejich platnost v časových pásmech:

- *Roční období se střídají. Zjistil, že lidé jsou pořád stejní.*
- *Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá* (tzv. přezens gnómičky v příslovích a frazémeh).

Jako prostředek zpřítomnění děje slouží přezens v rozmanitých situacích: Tzv. přezens dramatický jako prostředek zpřítomnění děje, zejména v psaných textech: *Dočetli až na konec stránky a zůstali beze slov. Vtom slyší divný šramot. Už to začíná!* Stejný postup pro zpřítomnění dějů minulých bývá nazýván přezens historický (*V téže době se z různých stran ku Praze prodírají venkovské revoluční houfy.*).

Budoucí čas nemusí jen konstatovat děj budoucí, bývá i prostředkem vyjádření pravděpodobnosti: *Sancho svým selským rozumem usoudil, že voda bude u daleka. Podívej se na ten výpočet znovu. To asi nebude správně, že?*

1.2.2.5 Rod

Čeština rozlišuje slovesný **rod činný** (aktivum) a slovesný **rod trpný** (pasivum).

Přotiklad obou slovesných forem je možno sledovat u těch sloves, která vyjadřují činnost někým (něčím) způsobenou. Činnost je cílena k nějakému předmětu (objektu) - viz také 3.5.1.

Z obsahu výpovědi s činnostními předmětovými slovesy je zřetelné, kdo (co) k čej způsobuje (původce děje – agens) a ke komu (čemu) směřuje.

- (1) *Malého Kamila rodiče často chválili.*
- (2) *Letošní vína byla porotou velmi chválena.*
- (3) *Dobré zboží se chválí samo.*
- (4) *Náše zboží je všemi zákazníky chváleno.*
- (5) *Všichni spolupracovníci mu poděkovali.*
- (6) *Rokovali o novém způsobu vedení akce.*

Tabulka 4: Funkce slovesného rodu

Př.	Děj	Původce děje	Předmět děje, činnosti	Syntaktická platnost původce děje	Slovesný rod
(1)	chválit	rodiče	Kamila (4. pád)	rodiče – podmět	činný
(2)	chválit	porota	vína	porotou – příslovečné určení původce děje	trpný

(3)	chválit	zboží	se (sebe – 4. pád)	zboží – podmět	činný
(4)	chválit	zákazníci	zboží	zákazníky – příslovečné určení původce děje	trpný

Z příkladů (1) a (3) vyplývá:

Sloveso je v **činném rodě** tehdy, je-li **původce děje** ve výpovědi **podmětem**.

Všimněme si blíže příkladů (2) a (4):

Původce děje je zde příslovečným určením. Provedeme-li transformaci věty tak, aby se výrazy v pozici příslovečného určení staly podmětem, změnil se i slovesný rod.

(2) *Porota velmi chválila letošní vína.*

(4) *Všichni zákazníci naše zboží chválili.*

Podmět v původní konstrukci s trpným rodem se stal předmětem. Tato transformace je možná u sloves předmětových přechodných činnostních (viz také 3.5.1):

Proč činnostní?

Označují činnost (nikoli stav).

Proč předmětová?

Vyžadují doplnění předmětem.

Proč přechodná?

Předmět přechodných sloves, který je ve 4. pádě, přechází po převedení přísudkového slovesa do trpného rodu do pozice podmětu.

Některá činnostní předmětová slovesa jsou **nepřechodná**, mají předmět v jiném pádě než v akuzativu.

(5) *Všichni spolupracovníci mu poděkovali.*

(6) *Rokovali o novém způsobu práce.*

Předmět, ke kterému směřuje činnost, je zde ve 3. pádě (*mu*) a v 6. pádě (*o novém způsobu práce*).

Při transformaci do trpného rodu (agens bude vysunut z pozice podmětu do pozice příslovečného určení původce děje) zůstává předmět ve 3. pádě, **nepřechází** do pozice podmětu. Vzniká bezpodmětná struktura (věta jednočlenná).

Bylo mu poděkováno všemi spolupracovníky.

O novém způsobu práce bylo rokováno.

Formální prostředky k vyjádření trpného rodu:

a) Opisné pasivum

Opisné pasivum je složeným slovesným tvarem (viz 3.5.2.2), jehož jednou částí je přičestí trpné (*chválen, pokryt*) a druhou částí tvar slovesa *být*, který nese mluvnické kategorie (*byli, jsou, budou, byli bychom, budíme* chválení, pokrytí).

b) Reflexivní pasivum

Reflexivní pasivum je rovněž **složený slovesný tvar**. Skládá se z určitého tvaru významového¹ slovesa (ve všech časech a způsobech kromě imperativu) a volného zvrátého formantu *se*.

1. unguje rovněž u sloves předmětových (*číst knihy, prodat auto*), ovšem jen ve 3. osobě (sg. i pl.): *Takové auto se prodá už jen velmi těžko. Knihy tohoto autora se čtou velmi dobře.*

Gramatický morf a zvrátané zájmeno *se*²

Slovo *se* je užíváno v několika funkcích:

1. Je součástí reflexivního pasiva: *knihy se čtou, auto se prodá*;
2. Je součástí činných tvarů zvrátané podoby sloves³: *obešel se bez peněz*;
3. Je součástí reflexiva tantum: *všemu se smáli, ničeho se nebáli*.
4. Umístění slova *se* ve slovesných tvarech, tedy tam, kde má funkci gramatického morfu (1–3), je třeba odlišovat od situací, kdy je slovo *se* zvrátaným zájmenem a plní syntaktickou funkci předmětu. Příslušnost k zájmenům lze v těchto případech vyčíst i z faktu, že může být tvarově obměňováno, což v případech 1, 2 a 3 (výše) možné není: *Každou chvíli si upravoval včanku. Neboj se ničeho a věř si. Věř jen sobě. Otočil se směrem k nám.*

1.2.2.6 Vid

1.2.2.6.1 Vid nedokonavý a dokonavý

Slovesný vid vyjadřuje významovou složku slovesného děje. Není kategorií časovou, vid kategorií času prochází, proniká a vnaší do ní sémantický rozměr.

¹ Ve složených slovesných tvarech nese gramatické významy sloveso pomocné (*být*). Obsah nese sloveso plnovýznamové. Složené slovesné tvary však mohou (v omezené míře) tvořit i slovesa neplnovýznamová (*byl bych chtěl ...*). V takových případech – jako připomenutí této možnosti – užíváme místo slova *plnovýznamový* slovo *významový*.

² Blíže viz doporučená literatura.

³ Mnohá slovesa mohou existovat jak v podobě zvrátané (*obejít se, hrát si*), tak v podobě bez zvrátání (*obejít blok domů, hrát na hudební nástroj*). Je třeba odlišit je od reflexiv tantum, tedy od sloves, která mohou existovat jen ve zvrátané podobě (*smát se, bít se*).

Slovesa nedokonavá (imperpektiva) vyjadřují děj, který je neohraničený.

Neohraničenost se projevuje v kterémkoliv místě na časové ose:

dělal jsem – neohraničený děj v minulosti;

dělám – neohraničený děj v přítomnosti;

budu dělat – neohraničený děj v budoucnosti.

Slovesa dokonavá (perfektiva) vyjadřují děj ohraničený.

Ohraničenost však nelze vyjádřit plynule ve všech časových pásmech:

udělal jsem – ohraničený děj v minulosti;

udělám – ohraničený děj v budoucnosti.

Dokonavost nelze vyjádřit v přítomnosti, jakmile je děj v přítomnosti ohraničen, slává se okamžitě dějem minulým nebo budoucím. Přezentní tvarotvorné formanty sloves dokonavých vyjadřují děj budoucí: *udělám, uděláš, uděláš, uděláme* ...

Slovesa párová jsou taková, která tvoří dvojice lišící se videm (*sedět – sednout, skočit – skákat, zachovat – zachovávat, brát – vzít, psát – napsat*). Vidový protiklad je tvořen obměnou kmenotvorných přípon, sloveso pak změní zařazení do slovesné třídy (skákat – skočit, sedět – sednout), nositelem změny vidu může být slovtvorná přípona (*zachovat – zachovávat*), vidovou dvojici mohou tvořit slova různých kořenů (*brát – vzít*). Často je vidový protiklad založen na významu předpony jednoho z párových sloves (*psát – napsat*). Aby byla slova v takových dvojicích považována za vidové protiklady, nesmějí být významově příliš vzdálena. Schopnost lišit slovesa vidově mají pouze některé předpony: *o-, na-, po-, u-, vy-, z-, ze-*. Slovesný vid je morfologicko-lexikální kategorie, u některých případů jsou hranice posouzeny, zda se jedná o vidovou dvojici (tedy morfologický jev), velmi neostře:

Za vidovou dvojici například nelze považovat tyto typy: *spát – spávat* (slovtvorným formantem se ve slovese *spávat* vyjadřuje způsob slovesného děje (viz níže), *znát – poznat* (předponou vzniká slovo se zcela novým významem).

Slovesa nepárová vidové dvojice netvoří.

a) **Slovesa obouvidová** jsou schopna vyjadřovat jak dokonavost, tak nedokonavost

(věnovat, jmenovat, obětovat, stanovit, darovat): *zára ho jmenují ministrem, věnoval mu podpis (dok.); ministři podle ústavy jmenuje prezident, věnoval mu málo času (nedok.)*.

Do skupiny sloves obouvidových lze zařadit většinu sloves cizího původu. Jejich původní obouvidovost byla pociťována spíše jako vidová nevyhraněnost, a proto začala být tato slovesa perfektivizována předponami: *inventarizovat – inventarizovat, ordinovat – naordinovat, trénovat – natrénovat, expedovat – vyexpedovat*.

Některé dvojice tohoto typu nenáleží do spisovné slovní zásoby (*odtrekreat, omlstátnicovat*).

- b) **Slovesa pouze nedokonavá** (imperpektiva tantum) nemají schopnost vytvořit tvar pro vyjádření dokonavého vidu. Jsou to
- slovesa způsobová (modální): *mušet, smět, moci, mít, chtít;*
 - slovesa stavová: *být, chybět, spát, znát* ...

- c) **Slovesa pouze dokonavá** (perfektiva tantum) nemají protějšek ve tvaru vidu nedokonavého: *nadchnout, přimět*.

Významovou složitost kombinace časových a vidových vlastností vyjadřují česká slovesa i jinými způsoby (hovoří se o **způsobech slovesného děje**). Často jsou však další významové odstíny vázány na kontext, jsou lexikální vlastností sloves, nikoli vlastností gramatickou. Mnohá vyjádření se totiž neuplatňují ve všech časech, nejsou často vázána ani na vid slovesa. Uvádíme jen některé typy. Z příkladů je zřejmý lexikální charakter těchto výrazových možností slovesa.

1.2.2.6.2 Způsob slovesného děje

Násobenost a násobenost

Slovesa násobená vyjadřují děj probíhající jednou (vcelku, kontinuálně), neopakovaně – *uvl mu tašku, šel právě do kina*.

Slovesa násobená sdělují, že děj probíhá opakovaně. Lze je rozčlenit na:

- slovesa opětovací (iterativa) – *říkala to každému, nosil dlouhý plášť;*
- slovesa opakovací (frequentativa) – *říkávala to pokračá, v neděli nosil dlouhý plášť*.

Trzavost

- sloveso s významem počínacím: *rozčítet se;*
- sloveso s významem končícím: *proběhnout, dobítat*.

1.2.2.6.3 Druh slovesného děje

Podud je tato sémantická kategorie posuzována, probíhá úvaha napříč kategorií vidu i napříč klasifikací způsobu slovesného děje.

Slovesa vyjadřující míru děje: *popojít, popocházet* (dokonavá, nedokonavá);

slovesa vyjadřující expresivitu: *hulákát, hulákávat* (nenásobená nedokonavá, násobená nedokonavá);

slovesa vyjadřující deminutivnost: *papát – papinkat* (nedokonavá), *spapát – spapinkat* (dokonavá).

2 KAPITOLY Z FORMÁLNÍHO TVAROSLOVÍ

2.1 Slovní tvar

Slovo je základní jazyková jednotka, kterou lze vymezit z hlediska sémantického, grafického, fonetického, morfologického, větného a z hlediska kontextu.¹ Z pohledu příslušné lingvistické disciplíny je slovo dále nedělitelný úsek.

Př.: *Bylo by možné scházet se jinde než v Uherském Hradišti.*

Tento celek má 10 „grafických“ slov, 7 „fonetických“ slov, tj. přízvukových taktů, 8 „lexikálních slov“, 7 „morfologických“ slov, 5 „syntaktických“ slov.

Každé české slovo přísluší některému slovnímu druhu. Ty označují skutečnost buď samostatně, tj. nezávisle na jiných slovech (slovní druhy autosemantické), nebo ve spojení s jinými slovy (syntaktické slovní druhy). Blíže v Tab. 1. Slova těch slovních druhů, které mohou být tvarovány (ohebných slovních druhů), tvoří **paradigmata**, jejichž představitelem je **vzor**. Vzorem musí být takové slovo, které je schopno zaujmout všechny tvarové varianty. (Vzor *umře* v 1. slovesné třídě, kterým nelze vyjádřit pasivní tvary, byl proto nahrazen vzorem *tře*.)

Jestliže je k vyjádření některého tvaru v paradigmatu potřeba více grafických slov, jsou všechna slova v příslušném tvaru považována za jedno „**morfologické slovo**“:

les

lesa (Gsg.)

po (o) lese (Lsg.)

lesem (Isg.)

Gsg., Ipl. jsou tvary, které jsou realizovány jedním grafickým slovem, jež je zároveň jedním gramatickým slovem.

Lokál je pád „povinně“ předložkový, je tedy vždy realizován dvěma grafickými slovy, která dohromady tvoří jedno slovo gramatické.

číst

(1) *čti* (imperativ)

(2) *četl jsem* (indikativ préterita)

(3) *budu číst* (indikativ futura)

(4) *byl bych četl* (kondicionál minulý)

(5) *čtouce* (přechodník přítomný)

(6) *být čten* (pasivní infinitiv).

¹ Podrobněji Čechová a kol. *Čeština – řeč a jazyk*, 2000, s. 75.

Všechny příklady (1) – (6) obsahují vždy jen jedno „morfologické“ slovo, tj. celek, který je pro vyjádření příslušného tvaru dále nedělitelný.

Příklady (2) (3) (4) (6) jsou složené slovesné tvary (viz 3.5.2.2).

2.1.1 Slovní tvary jednoduché a složené

V části 2.1 bylo vyloženo pojetí „morfologického“ slova. Slova zaujímají při ovládnutí tvarů jednoduché (syntetické) a složené (analytické). Jednoduchý slovní tvar vyjadřuje mluvnické významy jednou slovní jednotkou pomocí tvarotvorného formantu:

Tabulka 5: Tvarotvorné formanty v syntetických slovních tvarech

Slovní tvar	Vyjadřované mluvnické významy	Poznámka
<i>kuřičkami</i>	7. pád, číslo množné, rod ženský	tvarotvorným formantem je pádová koncovka
<i>dvělečkově</i>	1. (nebo 4.) pád, číslo jednotné, rod střední	tvarotvorným formantem je pádová koncovka
<i>dvělečkovými</i> <i>(slomy,</i> <i>vinicemi, poli)</i>	7. pád, číslo množné, rod mužský (ženský, střední)	tvarotvorný formant tvoří kmenotvorná přípona tvrdého adjektivního skloňování (-y/-) a pádová koncovka (-mi). ¹
<i>vidět</i>	rod činný, vid nedokonavý	nevyjadřuje všechny ml. významy, je to jednoduchý neurčitý slovesný tvar (3.5.2.2)
<i>vidíme</i>	1. osoba, číslo množné, způsob oznamovací, rod činný, vid nedokonavý	tvarotvorný formant tvoří kmenotvorná přípona kmene přítomného (-í-) a osobní koncovka (-me)

Analytické slovní tvary mají pouze slovesa.

Poznámky:

- Nerozdělitelné věcdivné výrazové formy při stupňování adjektiv a deadjektivních příslovci (*více šedovlasý, nejvíc strádající, víc rozporuplně*) se chápou jako slovtvorné, nikoli morfologické jev.

¹ Pojem (termín) tvarotvorný formant bývá ve školské praxi ztotožňován s pojmem koncovka. Blíže u tvarotvorném formantu a jeho členění v části 2.1.2.2.

- Pro úplnost je třeba uvést, že i L.sg. a pl. jmen jsou analytické slovní tvary – fungování slov v lokálu nezbytně vyžaduje dvě slovní jednotky, předložku a jméno: *(poučili se o nových způsobech prodeje, na skládacím lužku se nevyspal, stýskalo se jí po domově, po něm).*

2.1.2 Členění slovního tvaru

Pro pochopení funkce slovních tvarů a pro schopnost účelně tyto funkce užívat je třeba umět slovní tvar rozčlenit na nejmenší jednotky nesoucí lexikální nebo mluvnický význam. Nejmenší jednotkou gramatického a lexikálního popisu slova je **morfém**.

Lexikální morfém (kořen) pojmenovává substance (pra-**věk**), děje (za-**cvič**-i-t), vlastnosti (les-n-í), okolnosti (**dobř**-e).

Gramatický morfém vyjadřuje gramatické významy (pád, číslo; osobu ...).

Př.:

Česká substantiva jsou schopna zaujímat čtrnáct pádových forem. Gramatickým morfémem¹ je tedy ta část slova, která je schopna vytvořit Nsg. (*nominativ singuláru*), Gsg. (*genitiv singuláru*) atd.

Česká slovesa zaujímají tvary, které vyjadřují jejich mluvnické kategorie. Příkladem konjugačního morfému je formant tvořící *imperativ pro 2. osobu čísla jednotného*.

Morfém je tedy „systémová jednotka“, která funguje poté, kdy je naplněna konkrétními „daty“, v jazyce tedy konkrétním jazykovým materiálem.

Konkretizací, realizací morfému je **morf**.

Př.: *Vokativ singuláru feminin* (morfém) je realizován pádovými koncovkami -o (ženo), -e/ě (růže, žákyně), -i (písní, kosti). Koncovky -o, -e/ě, -i jsou morfy. Morf může mít i nulovou podobu: *píseň*∅ (nulová pádová koncovka v N a A sg.), *děleje*∅ (nulová osobní koncovka v 2. os. sg. imperativu, -ej je kmenotvorná přípona, která tvoří s nulovou koncovkou tvarotvorný formant – viz další výklady v části 2.1.2.2).

¹ Gramatický morfém je zde ta část slova, která nese tvaroslovný význam, ten má pak těsný vztah k syntaktickým vlastnostem výpovědi.

2.1.2.1 Typy morfů

Typy morfů:

1. kořen
2. afixy
 - prefixy (předpony) – **do**pisovat
 - sufixy (přípony) – Věra – **Věrka**, běhat – **běh**∅
 - tvarotvorné přípony: *bereme, prosíte, dělám, dělejte, kupoval, berete, prvními, kotata, kuřetem, babiččinými*
3. koncovky – pádové (*kotata*)
 - osobní (*bereme, berete*)
 - rodové (*koupen*∅, *dělali*∅, *koupena, dělali, dělali*∅)
 - infinitivní (*dělat*)
4. postfix – formant, který se připojuje za ohýbanou část slova: *kohokoli, kýmkoli, čehosi, kdopak*
5. infix – při odvozování vniká do kořenu slova: *trápit – trampoty*
6. interfix – spojuje komponenty složených slov: *maloměsto*
7. cirkumfix – při vzniku slova nebo tvaru slova působí **současně** dva morfy: *podpatek* – předpona a přípona, *o lese* – předložka a pádová koncovka, tvar 6. pádu je tvořen jak předložkou, tak pádovou koncovkou

2.1.2.2 Slovní tvar

a) Tvarotvorný základ

Během ohýbání slova (skloňování a časování) se nemění. Může obsahovat i slovo-**otvorné** formanty (předponové a příponové – viz části 2.1.2.3 a 2.1.2.4).

b) Tvarotvorný formant

Mění se během ohýbání, vytváří mluvnické kategorie slova.

Tabulka 6: Tvarotvorný základ a tvarotvorný formant

Slovní tvar	Tvarotvorný základ	Tvarotvorný formant	Morfy v tvarotvorném formantu
květem	květ-	-em	-em
květ	květ-	-Ø (Nsg.)	-Ø
výkvět	výkvět-	-Ø	-Ø
kuře	kuř-	-e	-e
kuřata	kuř-	-ata	-at-a
žlutých	žlut-	-ých	-ý-ch
žlutými	žlut-	-ými	-ý-mi
babiččin (dům)	babiččin-	-Ø	-Ø
babiččiným (domem)	babiččin-	-ým	-ý-m
rozkvěst	rozkvěs-	-t	-t
koupíme	koup-	-íme	-í-me
koupili jsme	koup-	-ili jsme	-i-i jsme (js-me)
nekup (imperativ)	nekup-	-Ø	-Ø-Ø
nekoupíme	nekoup-	-íme	-í-me

Tvarotvorný formant není vždy tvořen jedním segmentem, jedním morfem. Tvarotvorný formant některých paradigm obsahuje **kmenotvornou příponu**, která je významným formálním třídícím prvkem, u adjektivního sloboňování a části slovesných tvarů i s důsledkem pro (morfológický) pravopis. **Slovní tvar je tedy z hlediska morfológického trojdílný.**

Tvar slova = tvarotvorný základ + tvarotvorný formant
tvarotv. formant = kmenotvorná přípona + koncovka

NEBO

Tvar slova = kmen + koncovka
kmen = kořen + všechny ostatní příponové a předponové morfy kromě koncovky (pádové, osobní, infinitivní, rodové)

Ve školské praxi byla (a je) kmenotvorná přípona zahrnována ke koncovce (což je však v protikladu ke školské definici koncovky, podle níž je koncovkou ta část slova, která se mění během sloboňování nebo časování). Kmenotvorná přípona však (aniž je pojmenována) zůstává aktivní součástí učiva o třídění sloves do slovesných tříd a ke vzorům.

1. Kmenotvorná přípona u adjektivního sloboňování (všimněte si zejména její přítomnosti ve tvarech přídavných jmen přivlastňovacích):

Tabulka 7a: Členění tvarotvorného formantu adjektivních tvarů

Slovní tvar	Tvarotvorný základ	Tvarotvorný formant	
		Kmenotvorná přípona	Koncovka
městskými	městsk-	Kmen -ý-	Koncovka -mi
závislého	závisl-	-é-	-ho
prababiččinými	prababiččin-	-ý-	-mi
telecímu	telec-	-í-	-mu

Kmenotvorné přípony lze rozlišit u obou adjektivních paradigm. Chápání tvarotvorného formantu ve školské praxi však sloučilo pojem koncovka a pojem kmenotvorná přípona. Zamlžilo se tak povědomí o systému, přestalo být zřetelné, že to, co paradigmata liší, je právě kmenotvorná přípona, koncovky jsou totiž totožné (viz Tab. 25).

2. Kmenotvorná přípona ve tvarech substantivního sloboňování neuter rozlišuje slova náležející k typu na -e (viz také Tab. 14). Slova bez kmenotvorné přípony se sloboňují podle vzoru moře, slova, která mají některou z kmenotvorných přípon, se sloboňují podle vzoru kuře (podvzoru břímě).

Tabulka 7b: Členění tvarotvorného formantu substantiv středního rodu

Slovní tvar	Tvarotvorný základ	Tvarotvorný formant	
		Kmenotvorná přípona	Koncovka
kuřaty	kuř-	Kmen -at-	Koncovka -y
mládětem	mlád-	-ět-	-em
břímě	břím-	-Ø-	-ě
břiměnem	břim-	-en-	-em

1. Kmenotvorná přípona ve tvarech sloves (podrobněji Tab. 42):
 v kmeni přítomném: -e-, -ne-, -je-, -í-, -á-;
 v kmeni minulém: -Ø-, -nu-/Ø-, -e-/ě-, -i-, a-, -ova-.

Tabulka 7c: Členění tvarotvorného formantu jednoduchých slovesných tvarů

Slovesný tvar	Slovní tvar	Tvarotvorný základ	Tvarotvorný formant
			Kmenotvorná přípona
			Kmen
Indikativ přítomného	nosíme	nos-	-i- (kmene přítomného)
Imperativ pro 2. os. sg.	nos	nos-	-Ø- (kmen. přít. pro imperativní tvary sloves vzoru prosí)
Imperativ pro 2. os. pl.	nosťe	nos-	-Ø- (kmen. přít. pro imperativní tvary vzoru prosí)
			Koncovka
			-me
			-Ø
			-te

Jednoduchý slovesný tvar je z hlediska morfologického také vždy trojdílný (*nos-i-me*), variantou morfému je i nulový morf – tvar pro 2. os. sg. imperativu činného má nulovou kmenotvornou příponu a nulovou osobní koncovku: *nos-Ø-Ø*, u tvaru pro 2. os. pl. téhož slovesa následuje po nulové kmenotvorné příponě osobní koncovka *-te*.

U přičestí činného a trpného se formanty, jimiž jsou přičestí od kmene minulého tvořena, nazývají sufix přičestí činného (*-l-*), sufix přičestí trpného (*-n-*, *-en-*, *-t-*). Jsou to nekoncové tvarotvorné formanty, za nimi následuje rodová koncovka (pozitivní nebo nulová – *kreslilØ*, *kreslila*, *kresleno* ...).

Tabulka 7d: Členění tvarotvorného formantu jednoduchých slovesných tvarů (pokr.)

Slovesný tvar	Slovní tvar	Tvarotvorný základ	Tvarotvorný formant
			Kmenotvorná přípona
			Koncovka
Přičestí činné	kreslil	kresl-	-l- (kmene minulého)
Přičestí trpné	kresleno	kresl-	-Ø- -en-
			-o

2.1.2.3 Vyčlenění slovtvorných formantů

Plný morfemický rozbor vyžaduje i definování slovtvorných formantů, které sice **nevytvářejí tvar** analyzovaného slova, **ale podílejí se** (podílely se v různém sledu) s tvarotvornými formanty **na výsledném významu slova**.

(Odvozená (a složená) slova jsou tvořena z jiných slov. (Nikoliv z kořenů!!) Kořen je nejmenší **společná část celé skupiny** příbuzných slov. Taková skupina několika příbuzných slov se nazývá **slovní čeleď**.

Slovo odvozené a slovo základové mají příbuzný význam.

Společná část obou slov se nazývá **slovtvorný základ**.

Ja část odvozeného slova, která vytvořila nový význam, se nazývá **slovtvorný formant**.

Slovtvornými formanty jsou nejčastěji **předpony, přípony a koncovky**.

Slovtvorné formanty:

slovo odvozené $\xrightarrow{\text{nakoupit}}$ slovtvorný formant (předpona *na-*)

slovo základové $\xrightarrow{\text{koupit}}$ slovtvorný základ (*koupit*)

slovo odvozené $\xrightarrow{\text{Helenin}}$ slovtvorný základ (*Helen*)

slovo základové $\xrightarrow{\text{Helena}}$ slovtvorný formant (přípona *-in*)

slovo odvozené $\xrightarrow{\text{příprava}}$ slovtvorný základ (*příprav*)

slovo základové $\xrightarrow{\text{připravit}}$ slovtvorný formant (koncovka *-a*)

slovo odvozené $\xrightarrow{\text{výkonØ}}$ slovtvorný základ (*výkon*)

slovo základové $\xrightarrow{\text{vykonat}}$ slovtvorný formant (nulová koncovka)

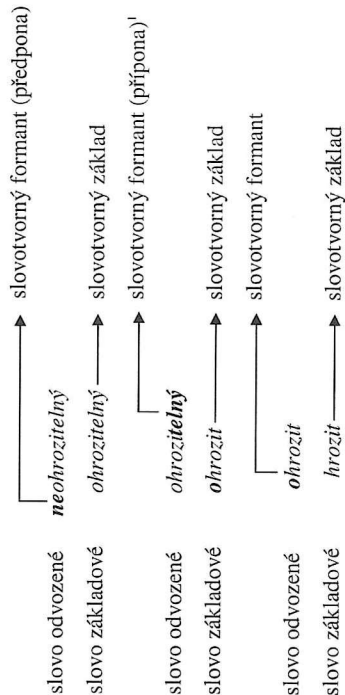
U mnoha slov dochází při odvozování k obměně slovo tvorného základu. Střídají se:

- **samohlásky**: sloužit – služba
- **souhlásky (souhl. skupiny)**: hebký – hebec, měkký – měkce, Praha – pražský, tetička – tetiččin, horský – horští, řecký – řečtí
- **samohlásky i souhlásky**: měřit – míra

Morfy tak mají více realizací, jednotlivé realizace se nazývají alomorfy.

Složitější situace nastává tam, kde se slovo tvorný rozvoj slova dotkl slovesného tvaru a kmenotvorná přípona tohoto slovesného tvaru je převrstvena slovo tvornou příponou typickou např. pro adjektiva.

Slovo tvorné formanty:

U prvního členu slovo tvorné řady se nakonec určí tvaro tvorné morfy (*hroz-i-t*: *hroz* – tvaro tvorný základ, *-i-* – kmenotvorná přípona kmene minulého, *-t* infinitivní koncovka) a výsledek se zahrne do úplného morfo matického rozboru. (Užít v rozboru slova *nehrozitelný* viz níže.)

¹ Slovo tvorné přípony se udávají v podobě, jaká se užívá v základním tvaru, tj. v Nsg. – zde je tvaro tvorný formant pro Nsg. -ý-Ø

2.1.2.4 Morfo matický rozbor

Nicjídříve uvádíme případy, kdy původní kmenotvorná přípona nepředchází příponě slovo tvorné.

Tabulka 8: Morfo matický rozbor

Slovní tvar	Předpona(y)	Kořen(y)	Slovo tvor. přípony	Tvaro tvor. formant	
				Kmenotvorná přípona	Koncovka
okenice		ok(e)n-	-ic-		-e
modravý		modr-	-av-		-Ø
modravými		modr-	-av-		-mi
paklůh	pa-	klůh-			-Ø
kým		k-			-m
nezacvičit	ne- za-	cvič-			-t

Příklad rozboru slova, kde složitý slovo tvorný vývoj převrstvil slovo tvornými formanty původní formant tvaro tvorný (kmenotvornou příponu *-t*):

nehrozitelný

- ne-* – předpona
- o-* – předpona
- hroz-* – kořen
- t* – kmenotvorná přípona (kmene minulého sloves 4. slovesné třídy)
- ic-* – slovo tvorná přípona
- n* – slovo tvorná přípona
- v* – kmenotvorná přípona (tvrdého adjektivního skloňování)
- Ø* – koncovka (pádová)

2.2 Polymorfie a variantnost

K vyjádření téže mluvnické kategorie může ve spisovném jazyce existovat dvojí (zřídka trojí) možnost. Mluvíme o **variantním páru (dubletě)**.

Varianty rovnocenné

Vztah mezi oběma členy může být rovnocenný, jsou téměř zaměnitelné. Častěji však mezi nimi mluvčí spauňuje rozdíl – volí vždy jednu z nich s ohledem na vlastnosti probíhající komunikační situace (profesní a generační zařazení mluvčího i adresáta, stupeň jazykového vzdělání, kontextové vlastnosti projevu atd.).

- (1) lichoběžník – lichoběžníka
- (2) jezec – jezích

- (3) balíčcích – balíčkách
(4) mohou – můžou.

Příklady (3) a (4) začínají být pocíťovány jako stylově diferencované.

Varianty jsou diferencované

- a) **stylově**
na ose knižnost – neutrálnost – hovorovost: *turisté – turisté*
b) **významově**

Volbu varianty určuje širší kontext nebo prvek, který má bezprostřední vliv na výsledný tvar – typ předložky, zakončení kmene, typ slovo tvorného procesu:

panu Jaroslavu Novákovi; na jaře – o jaru, vnuči, vnučkové, ale jen pravnuči).

Polymorfie – situace, kdy pro vyjádření jednoho mluvnického významu slouží více morfů.

Variantnost – z nabízeného množství morfů jsou reálné jen některé kombinace – variantní páry, dublety. Variantnost existuje „uvnitř“ polymorfie.

Př.:

V nominativu plurálu maskulin podle vzoru **pán** (s podvzory **soused, dělník**) se polymorfie realizuje třemi variantami:

Tabulka 9: Polymorfie a variantnost

Maskulina životná, typ I (typ s nulovou koncovkou v zákl. tvaru)	
Npl. polymorfie	i, ové, é
	Možnosti uplatnění morfů
variantnost	pán soused dělník
	i/ové i/é i
Zápis existujících variant v rámci polymorfie: i/ové, i/é, i	

2.3 Skloňování a časování (flexe)

Ohebná slova jsou schopna tvarotvornými formanty vyjadřovat rozmanité funkce (viz část 1.2), které je potřeba v dorozumívání realizovat. Ohýbání jmen se nazývá skloňování (deklinace), zahrnuje tvorbu pádových forem jmen. Tvorba slovesných tvarů (určitých i neurčitých) se nazývá časování (konjugace).

Typy skloňování:

1. Substantivní skloňování

Mluvnické významy (pád, číslo, rod) jsou vyjadřovány pádovou substantivní koncovkou (pozitivní nebo nulovou):

- a) u substantiv: *pán-Ø, pán-a, pán-ovi, předsed-a, sluh-ové;*
b) u adjektiv: *otcův-Ø dům, otcov-u domu, matčin-o jablko;*
c) u číslovek: *milion-Ø, milion-em, st-o, mál-o, s mál-em, pater-o, pater-a, čtyř-mi, pět-in-ami, pětic-emi.*

2. Adjektivní skloňování

Mluvnické významy jsou vyjadřovány

dlouhými (složenými) tvary, které jsou dvojčinné; tvoří je kmenotvorná přípona *-ý- (-é, -á, -ou-)* pro tvrdé adjektivní skloňování, *-í-* pro měkké adjektivní skloňování a koncovka, která se připíná za kmenotvornou příponu: *mlad-ý-ch, mlad-é-Ø, jam-í-ho.*

l)ouhé tvary se uplatňují

- a) u adjektiv tvrdých, měkkých a části paradigmát adjektiv přivlastňovacích (*mladými, jamými, otcových, matčinými*);
b) u substantivizovaných adjektiv (*hajný, průvodčí ...*);
c) u zájmen (*kteř, čísi, její ...*);
d) u číslovek (*třetí, dvojnásobný, trojí ...*).

krátkými (jmennými) tvary (typ šťasten), jejich tvarotvorný formant je totožný s formanty základních substantivních typů v příslušném rodu a pádě. V současné češtině se používají jen v N a A (viz Tab. 26).

Krátké tvary se používají

- a) u tvrdých kvalitativních adjektiv (*mlád, bos, blažen ...*);
b) u slova *řád* a jeho odvozenin (*milerád, nerad*);

3. Zájmenné skloňování

Zájmenná deklinace probíhá podle tvrdého vzoru **ten** a měkkého vzoru **náš**. Užívá se nejen pro zájmena (viz 3.3.2). Podle vzoru ten se skloňuje číslovka *jedem*, podle zájmenných vzorů se skloňují některá přejatá vlastní jména (viz Tab. 23).

¹ Lhonnou se od substantivního skloňování neliší deklinace krátkých (jmenných) tvarů adjektiv: *chlapec je šťasten-Ø, dívka je šťastn-a, děvče je šťastn-o* (viz Tab. 26).

3 O SLOVNÍCH DRUŽÍCH

3.1 Podstatná jména

Podstatná jména označují jevy skutečnosti jako samostatná, zřetelně vydělená a vyhraněná fakta. Označují osoby, živočichy, věci a substancně pojaté vlastnosti a děje.¹

Substantiva jsou ve větě primárně **podmětem a předmětem**, sekundárně mohou být kterýmkoliv jiným větným členem.

3.1.1 Tvarosloví podstatných jmen

Substantiva vyjadřují svými tvary mluvnické kategorie pádu, čísla a rodu (viz 1.2.1).

Současná tvarová soustava českých substantiv je dělena podle jmenného rodu (o mluvnickém rodu a rodu reálném viz 1.2.1.3).

Postup při zařazení ke vzoru:

- určení jmenného rodu (u maskulin i životnosti a neživotnosti),
- rozlišení podle koncovky v základním tvaru (v nominativu sg.) k deklinačnímu typu (typy skloňování viz 3.1.1.1),
- u některých deklinačních typů následuje rozlišení k deklinačnímu podtypu (tvrdému, měkkému) podle povahy koncové souhlásky kmene,
- zařazení podle koncovky v opěrném tvaru (v Gsg.) k deklinačnímu vzoru.

Substantiva domácí a začlenitelná cizí se skloňují podle substantivní deklinace (*soused* **Ø** *Machala*, *setřenice* *Lea*, *štěně* *Dášeňka*) a podle adjektivní deklinace (*Krejčímu* *Bočkoví*). Některá substantiva cizího původu užívají v českém kontextu tvarotvorné formanty zájmeného skloňování: *kuli*, *kuliho*, *kulimu* ...; *Savorelli*, *Savorelliho*, *Savorellimu*.

¹ *Uprostřed stránky bylo napsáno velkým písmem ano*. V této větě lze považovat slovo *ano* za substantivum. Situace je typická pro vyjadřování v metažazyku (metajazyk = jazyku o jazyku). Je však třeba mít na paměti, že jde vlastně o elipsu (výpusťku): *Uprostřed stránky bylo napsáno velkým písmem slovo ano*. (Výraz *slovo ano* je substancně pojatý jev skutečnosti.)

3.1.1.1 Substantivní deklinace podstatných jmen

Maskulina

Tabulka 10: Typy a vzory životných maskulin

typy podtypy vzory podvzory	Nulová koncovka v základním tvaru		Pozitivní koncovka	
	I. -Ø	B (měkký)	II. -e	III. -a
	A (tvrdý) <i>pán</i>	<i>muž</i>		
	<i>soused, dělník</i>	<i>učitel, lovec</i>	<i>soudce</i>	<i>předseda</i> <i>husita, říkša,</i> <i>sluha</i>

Tabulka 11: Typy a vzory neživotných maskulin

typy podtypy vzory podvzory	Nulová koncovka v Nsg.	
	I. -Ø	B (měkký)
	A (tvrdý) <i>hrad</i>	<i>stroj</i>
	<i>les (jazyk)</i>	

Poznámky ke tvarům některých maskulin:

anděl – skloňuje se podle tvrdého vzoru *pán*, ale Vsg. má podle vzoru měkkého: -i

bacil – podobně jako slova **mikrob**, **korál** ... označující mikroorganismy, které lze chápat jako rostliny i jako živočichy, má slovo *bacil* tvary podle životného i neživotného tvrdého typu na -Ø (vzory *pán*, *hrad*): Gsg. – *bacil-a/u*, Asg. – *bacil-a/Ø*, Npl. – *bacil-i/y*

bratr – vedle pravidelných tvarů podle vzoru *pán* má pro zvláštní významy i tvary podle měkkého adjektivního skloňování (o *českých bratřích*), zde se však vymyká genitiv, kde je původní koncovka -í (českých bratří)

den – má tvary podle obou vzorů neživotných maskulin; základní tvary jsou podle vzoru *stroj*, v některých pádech lze užit tvary podle tvrdého vzoru *hrad* a jeho pomocných vzorů (sg.: G – *dne*, D – *dni/dnu*, L – (o)*dni/dnul (ve) dne*; pl.: N – *dni/dny*, G – *dni/dní*, A – *dny/dní*; v Npl. i knižní tvar s životnou koncovkou *dnové*)

člověk – v sg. jsou tvary podle vzoru *pán*, v D a L pouze koncovka -u

host – má v plurálu koncovky lišící se stylově: N – *hosté/hosti*, G – *hostů/hostí*, ale v I je možný jen tvar *hosty*

Jurica – maskulina s měkkou souhláskou na konci tvarotvorného základu nuležijící k deklinačnímu typu na -a se tvarují podle podvzoru říkša: Gsg. – *Jurici*

kněz – skloňuje se podle vzoru *muž*, v některých pádech množného čísla má však pouze adjektivní formanty – sg.: *kněz, kněze, knězi* ..., pl.: *kněží, kněží, kněžím, kněze, kněžích, kněžím*

kníže – v sg. se syntakticky chová jako maskulinum, pádové formy však ponechává podle vzoru *kuře*: *český kníže, českého knížete, českému knížeti, českého knížete* ..., v plurálu je syntakticky i morfologicky ve středním rodě: *česká knížata, českých knížat* ...

kuň – základní paradigma je podle vzoru *muž*, v některých pádech plurálu jsou formanty neživotných maskulin nebo jiné formanty: N, A, V – *koně, G – koní, koňů*, D – *koním, koňům*, L – (o) *koních, I – koni i koňmi*

lidé – v plurálu protějšek ke slovu *člověk*, skloňuje se podle vzoru *kost* (kromě N a V, kde je tvar *lidé*), syntakticky se chová jako životné maskulinum: *Některí lidé v sále zpívali*.

manžel – má tvary převážně podle vzoru *pán* (jen V – *manželi*), variantní tvary podle vzoru *muž* (podvzoru *učitel*) v množném čísle mohou sloužit i k významovému odlišení: N – *manželé (dvojice), manželové (ženatí muži)*, A – *manžele, manžely, I – manželi, manžely*

oblak – tvary podle tvrdého vzoru *hrad* jsou v některých pádech plurálu doplňovány tvary podle vzoru *město*: N – *oblaky i oblaka, G – oblaků i oblak, I – (o) oblacích i oblacích*

obyvatel – pravidelně se skloňuje podle měkkého vzoru *muž*, je-li počítaným předmětem v kombinovaných číslovkových výrazech (viz Tab. 32), může mít genitivní podobu s nulovou koncovkou (několik tisíc *obyvatel*)

peníz – pravidelné tvary podle vzoru *stroj* má v případě, že označuje minci – v sg. N – *peníz, G – peníze, I – penízem* ..., v pl. N – *peníze, G – peníze, I – penízi*; v případě, že označuje platidlo, funguje jako substantivum pomnožné: *peníze, peněz, penězím, peníze, penězích, penězi*

rodič – skládá se podle vzoru muž, jen v Npl. je i neživotná koncovka *-e* (*rodičel/rodičové*), slovo se syntakticky chová jako životné: *Naši starší rodiče včera přijeli.*

syn – má tvary podle vzoru pán, Vsg. s koncovkou *-u* (synu), tvar *synu* není spisovný

tác (podobně jako nespisovná slova *truc, kec, hec*) – v Ipl. mají pravidelnou koncovku podle vzoru hrad: *tácy, trucey, kecy, hecy*

V rámci jednoho deklinačního typu (**maskulina neživotná v N s -Ø**) kolísají skupiny slov s tvarotvorným základem zakončeným na *-l* (*kužel, plevel, chmel, tmel, kotel, koukol, rubl, cumel*) a na *-en* (*kámen, křemen, kořen, plamen, hřeben*): Gsg.: *kužele/ů, kamene/ů*, ale jen *chmelu*, u skupiny na *-l* jsou dvojtvary (kromě slova *chmel*) i v Ipl. s pravopisnými důsledky: *kotly/í, kuželi/ů*.

K maskulinům proniká zejména v Lpl. **femininní koncovka -ách**. Tento velmi progresivní jev odpovídá vývojové tendenci v současné morfologii – tendenci k neměnnosti kmene. Ve skloňování maskulin se projevuje zejména u slov s tvarotvorným základem končícím na hlásku, která by před předními vokály v koncovkách *-ech* (hradech) a *-ích* (strojích) podléhala měkčení: (*o*) *teplákách, obláčkách, domkách, plechách ...*

Feminina

Tabulka 12: Typy a vzory feminin

typy	Pozitivní koncovka Nsg.		Nulová koncovka v Nsg.
	I. -a	II. -e	
podtypy			A
vzory	<i>žena</i>	<i>růže</i>	<i>píseň</i>
podvzory		<i>ulice</i>	<i>kost</i>

Poznámky k tvarům některých feminin:

berla – ve významu „žezlo, odznak moci“ se skládá pravidelně podle vzoru žena – Gsg. *berly*, Npl. *berly*, Gpl. *berelí*; ve významu „pomůcka při chůzi“ má tvary podle vzoru růže – Npl. *berle*, Gpl. *berlí*, Dpl. *berlím*

deera – má tvary podle vzoru žena, pouze v Dsg. a Lsg. je tvar *dceři* (z přívodního *dceř*, v Gsg. dříve *dceře*)

dveře – podstatné jméno pomnožné (fem.), v G, D, L s tvary podle vzoru růže, v I podle vzoru kost – *dveřmi*

gejša – (podobně jako jména Soňa, Táňa) má většinu tvarů podle vzoru žena, jen v Gsg. a v N, A a Vpl. je *-i*. Podle vzoru žena i růže má koncovky Dsg. (*gejše/gejši*)

husa – v Gpl. tvary podle vzoru žena (*husy*), ale i podle vzoru kost (*husí*), přívodně mělo slovo v N tvar *hus* a skloňovalo se podle vzoru kost

lidičky – podstatné jméno pomnožné (femininum), tvaruje se podle vzoru žena (*lidček, lidčičkám ...*)

neděle – významotvorně využívá varianty v Gpl. (*úØ*), tvar *nedělí* je pro význam sedmý den týdne, tvar *neděl* pro význam týden jako sedm dní

práce – slovo se v jednotném i množném čísle skládá pravidelně podle vzoru růže – Gpl. *prací*, Dpl. *pracím*, Lpl. (*o*) *pracích*. Během skloňování se kratí samohláska v kořeni v Isg. G, D, L a Ipl.

sója – má tvary převážně podle vzoru růže, jen N, A a Vsg. má koncovku vzoru žena (*sója, sóju, sójo*) a Gsg. má varianty podle vzoru žena i růže (*sóji/sóje*)

skicea – skloňuje se podle vzoru žena, avšak s -i: Gsg. *skici*, Dsg. *skice* i *skici* ...

Npl. *skici*, G *skic*, D *skicám* ... *skicami*

Značná skupina slov II. typu (-e) odsouvá v Nsg. koncovku -e a přechází tak ke vzoru píseň (v ostatních pádech kromě akuzativu a vokativu je mezi oběma paradigmaty shoda): *skrýše/skrýš, zářel/zář, pálelpál* ...

Typová podobnost vzorů píseň a kost (typ na -Ø) způsobuje, že značná skupina slov kolísá mezi oběma vzory.

Tabulka 13: Substantiva kolísající mezi vzory píseň a kost

	Gsg.	N, Apl.	Dpl.	Lpl.	Ipl.
mast	-i	-i	-em/-ím	-ech/-ích	mast-mi
pěst	-i	-i	-em/-ím	-ech/-ích	pěst-mi
nemoc	-i	-i	-em/-ím	-ech/-ích	nemoc-emi
velmoc	-i	-i	-em/-ím	-ech/-ích	velmoc-emi
pomoc	-i	-i	-em/-ím	-ech/-ích	pomoc-emi
lež	-i	-i	-ím	-ích	lež-emi
sůl	-i	-i	-ím	-ích	sol-emi
odpověď	-i	-i	-ím	-ích	odpověď-mi, odpověd-mi
zed'	-i	-i	-em/-ím	-ech/-ích	zd-mi
myš	-i	-i	-ím	-ích	myš-mi
noc	-i	-i	-ím	-ích	noc-emi
nit	-i/-ě	-i/-ě	-ím	-ích	nit-ěmi
stat'	-i/-ě	-i/-ě	-ím	-ích	stat-ěmi
loď	-i/-ě	-i/-ě	-ím	-ích	loď-mi, lod-ěmi

Neutra

Tabulka 14: Typy a vzory neuter

typy podtypy	Pozitivní koncovka v Nsg.		
	I. -o	II. -e	III. -í
krátký deklinační formant (koncovka) v Nsg.			dlouhá konc. Nsg.
vzory	město	moře	stavení
podvzory	<i>středisko</i>	<i>stálišťe</i>	
zvláštnost		<i>kuře</i> <i>brámě</i>	
<p>1. <i>Během deklinace (kromě N, A, Vsg.) rozšiřují kmen o kmenotvorné přípony -ě(e)-t- -en- v čísle jednotném, -at-, -en- v čísle množném.</i></p> <p>2. <i>Nemají vlastní soubor deklinačních formantů: jednotné číslo: podle II. typu (moře, moři – kuřete, kuřeti, břemeni) množné číslo: podle I. typu (měst, městům, kuřata, kuřatům, břemenům)</i></p> <p>Vzor kuře (s podvzorem brámě) se označuje jako typ smíšený.</p>			

Poznámky k tvarům některých neuter:

dvířka – pomnožné substantivum, skládá se převážně podle vzoru město, I)pl. – *dvířkám* i *dvířkách*, L – (*o*) *dvířky* i *dvířkami*

oko, ucho, koleno, rameno – rozlišují svými tvary to, zda pojmenovávají část živého organismu, či nikoli: Npl: *oka/očí, uchta/uši ... kolena, ramena*, Gpl. *ok/očí, uchlušť ... ramen/ramenou, kolen/kolenou*. Duálové tvary viz tabulky 16 a 17.

dlítě – v singuláru se skládá podle vzoru kuře, syntakticky se chová jako neutrum (*malému dítěti*) v plurálu má slovo syntaktické vlastnosti feminina (*děti zůstaly v lese*), tvaruje se podle vzoru kost (*děti, ... děmi*)

vajec – skládá se podle vzoru moře, Gpl. – *vajec* (sdlíšťØ)

V významném jevem v deklinaci neuter je pronikání femininí koncovky -úch v I.pl. k substantivům s kmenem zakončeným na zadopatrovou hlásku (v písmu *k, g, ch*): *jablkách, rouchách*, často u slov se slovo tvorným formantem -isko: *střediskách/střediscích, východiskách/východiscích*. (Srov. situaci u maskulin.)

3.1.1.2 Adjektivní deklinace podstatných jmen

Tabulka 15: Adjektivní deklinace substantiv

Rod	Maskulina životná		Maskulina neživ.		Neutra		Feminina	
	A (tvrdý)	B (měkký)	A (tvrdý)	B (měkký)	A (tvrdý)	B (měkký)	A (tvrdý)	B (měkký)
typy								
vzory	hajný	průvodčí	zlatý	hovězí	bytná	průvodčí		
Nsg.	-ý-Ø	-í-Ø	-ý-Ø	-í-Ø	-á-Ø	-í-Ø	-í-Ø	-í-Ø
Gsg.	-é-ho	-í-ho	-é-ho	-í-ho	-é-Ø	-í-Ø	-é-Ø	-í-Ø

3.1.1.3 Duálové tvary

Substantivní i adjektivní vzory substantiv mají úplná paradigmata pro jednotné i množné číslo.

Některá substantiva mají tvary i pro **číslo dvojné**, jsou to tzv. duálové tvary. Duálové tvary původně označovaly mnohost rovnající se dvěma. V současné češtině se ve zbytcích zachovaly u názvů **některých** částí lidského těla vyskytujících se po dvou a u číslovek *dva* a *oba*.

Tabulka 16: Tvary slov s duálovým skloňováním

Pád	Duálové tvary slov
Nsg.	koleno, rameno, ruka, noha, prsa, oko, ucho, dvě, obě
Gpl.	kolenou, ramenou, rukou, nohou, prsou, očí, uší, dvou, obou
Dpl.	kolenům, ramenům, rukám, nohám, očím, uším, dvěma, oběma
A, Vpl.	kolena, ramena, ruce, nohy, prsa, oči, uši, dvě, obě
Lpl.	(o) kolenu, ramenou, rukou, nohou, prsou, očech, uších, dvou, obou
Ipl.	koleny, rameny, rukama, nohama, očima, ušima, dvěma, oběma

Koncovka -ma v instrumentálu je spisovná u slov: *ruka, noha, oko, ucho* (pokud označují části živého organismu), jejich augmentativ (slov zveličelých) *nožisko, ušísko ...* a deminutiv (slov zdrobnělých) *ručička, očičko, ouško ...* Duálová koncovka *-ma* je vždy v 7. pádě číslovek *dva, oba* (ve všech rodových formách).

V případě, že je slovo duálového významu v instrumentálu slovem řídícím, mají duálové zakončení (*-ma*) všechna syntakticky závislá (shodná) slova:

Tabulka 17: Slova s duálovým skloňováním ve slovních spojeních

Pád	Výraz s řídícím slovem v neduálovém významu (plurál)	Výraz s řídícím slovem v duálovém významu
Nsg.	ty dvě (čtyři) dřevěné nohy (stolu)	ty dvě (čtyři) dívčí nohy
Gpl.	těch dvou (čtyř) dřevěných noh (stolu)	těch dvou (čtyř) dívčích nohou
Dpl.	těm dvěma (čtyřem) dřevěným nohám (stolu)	těm dvěma (čtyřem) dívčím nohám
I pl.	(o) těch dvou (čtyřech) dřevěných nohách (stolu)	(o) těch dvou (čtyřech) dívčích nohou
Ipl.	těma dvěma (těmi čtyřmi) dřevěnými nohami (stolu)	těma dvěma (těma čtyřma) dívčíma nohama

3.1.1.4 Skloňování substantiv cizího původu

Skloňování přejatých jmen obecných i vlastních je ta část jazyka, která se mění v těsně časové závislosti na změnách sociokulturních. Frekventované výrazy se (bud' podle psané, nebo podle zvukové podoby) začleňují k domácím vzorům a jsou podle pravidel platných pro příslušné paradigma skloňovány. Některá slova jsou opatřována zakončením, jež zařazení ke vzoru umožní: *apartmá* (neskl.) – *apartmán* (vzor hrad).

Přijetí do souboru skloňovatelných výrazů se děje často i standardními slovo tvornými postupy, např. tvořením deminutiv. Tato nově vzniklá neutra však nebývají spisovná: *relé* (neskl.) – *relátko, kupé* (neskl.) – *kupátko*.

Paradigma s českými koncovkami (*sfínx, sfingy, sfínze, sfingu ...*) někdy ovlivní základní tvar jména (nominativ) a ten získává český koncový tvarotvorný formant – tvar pro 1. pád má v současnosti dvě podoby: *sfínx/Ø/sfinga*. Tento typ analogie působí i opačným směrem. Některé výrazy latinského původu na *-us* jsou pocitovány jako domácí a upouští se u nich od pravidelného vynechávání latinského zakončení během skloňování. Latinské zakončení bývá jménu ponecháno v celém paradigmatu (*cirкус, cirku/cirkusu, cirku/cirkusu, cirкус, (o) cirku/cirkusem, cirkem/cirkusem*). Varianty takto vzniklé slouží ke stylovému odlišení textů, v nichž jsou užity.

Podáme základní přehled těch skupin přejatých slov, jejichž skloňování je komplikované nebo méně známé.

1. Jména řeckého a latinského původu v nominativu zakončená na souhlásku

Tabulka 18: Skloňování jmen latinského a řeckého původu (typ na *-ius, -us, -is, -um*)

	Rod mužský životný	Rod mužský neživotný	Rod ženský	Rod střední
	vzor pán	vzor hrad	vzor růže	vzor město
N	AureliusØ, géniusØ,	diabetesØ, optimismusØ	AkropolisØ	muzeumØ, datumØ, kólomØ
G	Aurelia, génia muzea, data, kóla	diabetu, optimismu	Akropole	muzea, data, kóla
D	Aureliovi, géniovi/ú,	diabetu, optimismu	Akropoli	muzeu, datu, kólu
A	Aurelia, génia	diabetesØ, optimismusØ	AkropolisØ	muzeumØ, datumØ, kólomØ
V	Aurelie, génie	diabete, optimisme	AkropolisØ	muzeumØ, datumØ, kólomØ
L	(o) Aureliovi, (o) géniovi	(o) diabetu, (o) optimismu	(o) Akropoli	(o) muzeu, (o) datu, (o) kólu
I	Aureliem, géniem	diabetem, optimismem	Akropolí	muzeem, datem, kólem

2. Substantiva zakončená v nominativu na samohlásku

- a) Maskulina na *-o, -io, -oa, -ia* (*maestro, dingo, impresario, buržoa, pária*) se skloňují podle českých životných vzorů pán, muž, předseda, soudce.
- b) Feminina zakončená na *-ea* mají tvary podle vzoru žena a růže, jejich uplatnění u obecných jmen a vlastních jmen je rozdílné. Tam, kde se připojují koncovky měkkého vzoru, vkládá se před koncovku *-j*. Neděje se tak ovšem pravidelně u vlastních jmen – viz Tab. 20:

Tabulka 19: Skloňování jmen typu *idea*

	Jednotné číslo	Množné číslo
N	idea	N
G	idey, ideje	N
D	ideji	G
A	ideu	D
V	ideo	A
I	(o) ideji	V
I	ideou, idejí	L
		I

Tabulka 20: Skloňování jmen typu *Andrea, Korea*

	Jednotné číslo	Množné číslo
N	Andrea, Korea	N
G	Andrey, Korey/Koreje	N
D	Andrei, Koreji ¹	G
A	Andreu, Koreu	D
V	Andreo, Koreo	A
I	(o) Andrei, (o) Koreji	V
I	Andreou, Korejí	L
		I

- c) Feminina zakončená na *-ua, -oa* (*Nikaragua, Samoa*) mají 3. a 6. pád podle vzoru růže (bez vkladného *-j-*), ostatní tvary podle vzoru žena. Potřeba tvořit tvary plurálu je vázáná na specifické situace, distribuce koncovek měkkého a tvrdého vzoru je láž jako v singuláru (většně působení vývojových tendencí – pronikání pádové koncovky *-ách* do paradigmat měkkých vzorů: ... o *Americké* i *Německé*, *tedy obou Samoách* ...

Tabulka 21: Skloňování typu *Nikaragua, Samoa*

N	Nikaragua, Samoa
G	Nikaraguy, Samoy
D	Nikaragui, Samoi
A	Nikaraguu, Samou
V	Nikaraguo, Samoo
L	Nikaragui, Samoi
I	Nikaragouu, Samoou

¹ Tvary jména Andrea jsou značně rozkollísané. Současné kodifikaceční příručky uvádějí pro dativ i tvary Andreji, Andree.

d) Jména s rozšířeným kmenem

Sem se řadí jména středního rodu zakončená na *-ma* a jména mužského rodu se zakončením na *-ao*, *-io* (*farao*, *centurio*). Maskulina rozšiřují kmen o *-on*. Podoba s rozšířeným kmenem dala vzniknout nové podobě nominativu, skloňování je považováno jako pravidelné: *farao/faraonØ*, *faraona*, *faraonovi*, ... (o *faraonovi*, *faraonem*, *centurionem*).

Ú neuter na *-ma* se před českou koncovkou klade kmenotvorná přípona *-at*. Spisovné tvary jsou tvořeny částečně podle vzoru kuře, částečně podle vzoru hrad:

Tabulka 22: Skloňování typu na *-ma*

	Jednotné číslo	Množné číslo
N	drama, téma	dramata, témata
G	dram-at-u, tém-at-u	dramatům, tématům
D	dramatu, tématu	dramatům, tématům
A	drama, téma	dramata, témata
V	drama, téma	dramata, témata
L	(o) dramatu, (o) tématu	dramatech, tématech
I	dramatem, tématem	dramaty, tématy

e) Jména na *-i*, *-í*, *-y*, *-e* (maskulina životná)

V singuláru se při skloňování těchto jmen připínají koncovky zájmenného skloňování, v plurálu jsou využívány i koncovky mužských životných vzorů:

Tabulka 23: Přejatá jména na *-i*, *-e*

	Jednotné číslo	Množné číslo
N	kuli, pony, Willy, Toni, Hanke	kuliové/kuli
G	kulího, ponyho, Willyho, Toniho, Hankeho	kulíů/kulích
D	kulimu, ponymu, Willymu, Tonimu, Hankemu	kulím/kulím
A	kulího, ponyho, Willyho, Toniho, Hankeho	kulie/kuli
V	kuli, pony, Willy, Toni, Hanke	kuliové/kuli
L	(o) kulim, ponym, Willym, Tonim, Hankem	L (o) kulích/kulích
I	kulim, ponym, Willym, Tonim, Hankem	I kulimi/kulii

f) Na *-i* (slovo tvorný formant *-ski* = české *-ský*) bývají zakončena i nečeská, avšak slovanská příjmení. Ta jsou zařazována k adjektivnímu skloňování (*Szotkowski*). Podobně se chovají i ostatní slovanská příjmení, která mají v původním jazyce adjektivní význam (*Tolstoj*, *Walewska*): *Nsg.* – *Szotkowski*, *Tolstoj*, *Walewska*, *Gsg.* – *Szotkowského*, *Tolstého*, *Walewské*.

g) Jména na *-u*, *-ú*

Přejatá jména obecná i vlastní zakončená na *-u*, *-ú* se skloňují podle vzoru pán: *Nsg.* – *kakadu*, *Néhrú*, *Gsg.* – *kakadua*, *Néhrúa* ... *Isg.* – *kakaduem*, *Néhrúem*.

3. Substantiva zakončená rozdílně v psané a mluvené podobě

Ze složitě problematicky rozdílností mezi psanou a mluvenou podobou jména a skloňování těchto jmen vybíráme:

a) Jména se samohláskou v psané podobě a souhláskou ve výslovnosti

Tabulka 24a: Přejatá jména s rozdíly v psaní a výslovnosti

Psaná podoba	Výslovnost	Zařazení ke vzoru	Psaná podoba v Gsg.	Mluvená podoba v Gsg.
Nagy	[natʃ]	vzor muž (kmen zakončen na měkkou nebo obojetnou souhlásku)	Nagye	[nadě]
Defoe	[dyfó] (vysloveno „tvrdě“)	vzor pán (kmen zakončen na tvrdou nebo obojetnou souhlásku)	Defoea	[dyfoa] (výslovnost podle nominativu + česká koncovka)

b) Jména, jejichž psaná podoba končí na nevyslovované *-e*

Tabulka 24b: Přejatá jména s rozdíly v psaní a výslovnosti

Psaná podoba	Výslovnost	Zařazení ke vzoru	Psaná podoba v Gsg.	Mluvená podoba v Gsg.
Shakespeare	[šejkspír]	vzor pán	Shakespeara	[šejkspíra]
Pierre	[piér]	vzor pán	Pierra	[piéra]

c) Jména, jejichž psaná podoba končí na souhlásku a vyslovovaná podoba na samohlásku

Vyslovovaná podoba těchto jmen nemůže být východiskem pro zařazení ke vzoru. Připojením české koncovky by zanikla pojmenovávací informace.

Např. jméno *Dumas* [dyma] by mělo být zařazeno ke vzoru předseda s koncovkami -y, -ovi ... připojenými za vyslovený kmen *dym-*. O nevhodnosti takového postupu není pochyb.

Tabulka 24c: Přejatá jména s rozdíly v psaní a výslovnosti

Psaná podoba	Výslovnost	Zařazení ke vzoru	Psaná podoba v Gsg.	Mluvená podoba v Gsg.
Dumas	[dyma] [dydero]	vzor muž	Dumase	[dymase]
Diderot		vzor pán (kmen zakončen na tvrdou nebo obojetnou souhlásku)	Diderota	[dyderota]

d) Jména, jejichž psaná a mluvená podoba končí na rozdílné souhlásky

Tabulka 24d: Přejatá jména s rozdíly v psaní a výslovnosti

Psaná podoba	Výslovnost	Zařazení ke vzoru	Psaná podoba v Gsg.	Mluvená podoba v Gsg.
Chateaubriand	[šatobrian]	vzor pán (kmen zakončen na tvrdou nebo obojetnou souhlásku)	Chateaubrianda	[šatobriana] (výslovnost podle nominativu + česká koncovka)
Jacques	[žak]	vzor pán (kmen zakončen na tvrdou nebo obojetnou souhlásku)	Jacquese	[žaka]

3.2 Přídavná jména

Adjektiva jsou základní autosémantický slovní druh. Vyjadřují statický, v čase neprobíhající příznak substančně pojatých jevů.

Primární syntaktickou funkcí adjektiv je funkce shodného přívlastku. Sekundárně mohou být přídavná jména v pozici jmenné části slovesně-jmenného přísudku a v doplňku. V obou sekundárních funkcích lze užít složeného (dlouhého) i jmenného (krátkého) tvaru adjektiva: Kamil se vrátil *nemocen (nemocný)*, ale jeho bratr je zcela *zdráv (zdravý)*.

3.2.1 Vlastnosti přídavných jmen

Adjektiva doplňují, zpřesňují význam substančně pojatých jevů, činí výpověď přesnější. Na vhodném výběru adjektiva často závisí argumentační síla a tím i úspěšnost výpovědi.

Adjektiva vyjadřují příznak substančně pojatých jevů

- buď vyjádřením kvality, jakosti (adjektiva kvalitativní): *modrý, krásný, příjemný,*
- nebo vyjádřením vztahu (relace) k něčemu, co příznak substantiva vytváří, co má ke zpřesňovanému substantivu nějaký vztah (adjektiva relační): chlapec z vesnice - *vesnický* chlapec; muž, který dospěl - *dospělý* muž, čepice patří Petrovi - *Petrova* čepice.

Adjektiva kvalitativní se dělí do dvou skupin podle významu, jaký sdělují:

- adjektiva **deskriptivní** sdělují tu kvalitu, kterou lze zaznamenat smysly - některé vlastnosti živých organismů (*živý, mrtvý, rozesmátý ...*), zjevné vlastnosti konkrétních předmětů a jevů (*velký, objemný, modrý ...*); adjektiva **kvalifikační** sdělují tu kvalitu, tu vlastnost, pro jejíž poznání je nutné jev poznat, tedy rozlišit jeho podstatné části, uvědomit si jejich vlastnosti, srovnat je s vlastnostmi jiných jevů a poznatky takto získané syntetizovat. Touto myšlenkovou operací (analýza - komparace - syntéza) si mluvčí vytvoří k pozorovanému jevu postoj, který vyjádří v kvalifikačním adjektivu (*dobrý, zlý, příjemný, nepříjemný ...*).

Adjektiva relační

Tato skupina adjektiv vyjadřuje vztah substantiva k ostatním jevům v kontextu - věcem, lidem, lokalitám, časovým okolnostem, přírodním jevům, dějům, činnostem atd.: *dřevěný, žitný, strýčkův, Petrova, přerovský, noční, jarní, hojivý, šicí ...*

V komunikaci dochází často k významovým posunům, mnohá adjektiva relační jsou užívána s cílem evokovat (třeba i neexistující) kvalifikační příznak řídícího adjektiva: *domácí moravské uzené maso*. Kvalifikační charakter získávají ze stejného důvodu některá původně deskriptivní adjektiva: *rudý námahou, zelený strachy*.

3.2.2 Skloňování přídavných jmen

Skloňování přídavných jmen

Adjektiva uplatňují dvojí typ tvarů:

1. **Dlouhé (složené) tvary** (v příkladech jsou zvýrazněny adjektivní tvarotvorné formanty):
 - a) adjektivní (složené) tvary přídavných jmen tvrdých: *Nabízeli několik druhů nových výrobků.*
 - b) adjektivní (složené) tvary přídavných jmen měkkých: *Během příštích návštev (příštích návštěv) je vyzkoušime.*
 - c) část paradigmát přídavných jmen přivlastňovacích: *Ani Davidovými zásahy se věc nevyřešila.*

2. **Krátké (jmenné) tvary**, které jsou koncovým formantem **totožné se substantivními vzory** pán, hrab, žena, žena, město (v příkladech jsou substantivní tvarotvorné formanty zvýrazněny):

- a) jmenné tvary přídavných jmen tvrdých: *Kamil přišel naprosto okouzleně. Milena si byla jista, že měla pravdu.*
- b) část paradigmatu přídavných jmen přivlastňovacích (Tab. 27): *Už jsi viděla Danino děvčátko?*

Tvary adjektivního skloňování

Tvary adjektivního skloňování fungují nejen u dlouhých tvarů adjektiv tvrdých, u adjektiv měkkých a v části paradigmatu přídavných jmen přivlastňovacích, ale i u některých zájmen (*jaký, kterýsi, čím, její, ...*), číslovek (*třetí, několikátý ...*) a adjektivních typů substantiv (*hajný, průvodčí ...*).

V následujícím přehledu je podán jeden ze způsobů členění adjektivního formantu – odlišení kmenotvorné přípony a koncovky. Ve školské praxi bývá pojem tvarotvorný formant a koncovka ztotožňován (viz části 2.1.2.2 a 2.1.2.3).

Tabulka 25: Adjektivní skloňování (dlouhé tvary)

Rod	Mužský		Ženský		Střední	
	tvrdý	měkký	tvrdý	měkký	tvrdý	měkký
Jednotné číslo						
N živ.	mlad-ý-Ø	jarn-í-Ø	mlad-á-Ø	jarn-í-Ø	mlad-é-Ø	jarn-í-Ø
neživ.	mlad-ý-Ø	jarn-í-Ø				
G	mlad-é-ho	jarn-í-ho	mlad-é-Ø	jarn-í-Ø	mlad-é-ho	jarn-í-ho
D	mlad-é-mu	jarn-í-mu	mlad-é-Ø	jarn-í-Ø	mlad-é-mu	jarn-í-mu
A živ.	mlad-é-ho	jarn-í-ho				
neživ.	mlad-ý-Ø	jarn-í-Ø	mlad-ou	jarn-í-Ø	mlad-é-Ø	jarn-í-Ø
V	mlad-ý-Ø	jarn-í-Ø	mlad-á-Ø	jarn-í-Ø	mlad-é-Ø	jarn-í-Ø
L	mlad-ý-Ø	jarn-í-Ø				
I	mlad-é-m	jarn-í-m	mlad-é-Ø	jarn-í-Ø	mlad-é-m	jarn-í-m
I	mlad-ý-m	jarn-í-m	mlad-ou-Ø	jarn-í-Ø	mlad-ý-m	jarn-í-m
Množné číslo						
N živ.	mlad-í-Ø	jarn-í-Ø	mlad-é-Ø	jarn-í-Ø	mlad-á-Ø	jarn-í-Ø
neživ.	mlad-é-Ø	jarn-í-Ø				
G	mlad-ý-ch	jarn-í-ch	mlad-ý-ch	jarn-í-ch	mlad-ý-ch	jarn-í-ch
D	mlad-ý-m	jarn-í-m	mlad-ý-m	jarn-í-m	mlad-ý-m	jarn-í-m
A živ.	mlad-é-Ø	jarn-í-Ø				
neživ.	mlad-é-Ø	jarn-í-Ø	mlad-é-Ø	jarn-í-Ø	mlad-á-Ø	jarn-í-Ø
V	mlad-í-Ø	jarn-í-Ø	mlad-é-Ø	jarn-í-Ø	mlad-á-Ø	jarn-í-Ø
L	mlad-é-Ø	jarn-í-Ø				
I	mlad-ý-ch	jarn-í-ch	mlad-ý-ch	jarn-í-ch	mlad-ý-ch	jarn-í-ch
I	mlad-ý-mi	jarn-í-mi	mlad-ý-mi	jarn-í-mi	mlad-ý-mi	jarn-í-mi
			<i>dlouhýma pavoučima</i> (mlad-ý-ma, jarn-í-ma) <i>nohama</i>		<i>zelenýma kočičima</i> (mlad-ý-ma, jarn-í-ma) <i>očima</i>	

Krátké (jmenné) adjektivní tvary

Tabulka 26: Adjektivní skloňování (krátké tvary)

	Rod mužský	Rod ženský	Rod střední
N	šťastn-Ø	šťastn-a	šťastn-o
A živ.	šťastn-a	šťastn-u	šťastn-o
neživ.	šťastn-Ø	šťastn-y	šťastn-a
N živ.	šťastn-i	šťastn-y	šťastn-a
N neživ.	šťastn-y	šťastn-y	šťastn-a
A	šťastn-y		

Skloňování adjektiv individuálně přivlastňovacích (skloňování smíšené)

Přivlastňovací adjektiva se tvoří od těch substantiv rodu mužského a ženského, která označují osoby, někdy i jiné živé bytosti. Netvoří se od substantiv rodu středního. Objektem „přivlastnění“ však mohou být jakékoliv substantivně pojaté skutečnosti (označené jmény všech rodů). Přídavná jména přivlastňovací tedy mají paradigmatu pro rod mužský, ženský i střední, se svým řídícím jménem se shodují v pádě, čísle a rodě (pro *Honzova* děvčata – adjektivum přivlastňovací je ve 4. pádě, čísle množném, rodě středním).

Skloňování adjektiv přivlastňovacích má tvary krátké (ve většině tvarů singuláru) a dlouhé tvary adjektivní (ve většině tvarů plurálu). Dlouhé (složené) tvary pronikají v **nespisovné češtině** i do singuláru.

Tabulka 27: Smíšené skloňování

	Rod mužský	Rod ženský	Rod střední
Jednotné číslo			
N	otecv-Ø	otecv-a	otecv-o
G	otecv-a	otecv-y	otecv-a
D	otecv-u	otecv-ě	otecv-u
A živ.	otecv-a	otecv-u	otecv-o
neživ.	otecv-Ø	otecv-a	otecv-o
V	otecv-Ø	otecv-a	otecv-o
L	otecv-ě/-u	otecv-ě	otecv-ě/-u
I	otecv-ý-m	otecv-ou-Ø	otecv-ý-m

Množné číslo									
N živ.	otecov-i	matčín-i	otecov-y	matčín-y	otecov-a	matčín-a			
neživ.	otecov-y	matčín-y	otecov-y	matčín-y	otecov-ý-ch	matčín-ý-ch			
G	otecov-ý-ch	matčín-ý-ch	otecov-ý-ch	matčín-ý-ch	otecov-ý-m	matčín-ý-m			
D	otecov-ý-m	matčín-ý-m	otecov-ý-m	matčín-ý-m	otecov-ý-m	matčín-ý-m			
A	otecov-y	matčín-y	otecov-y	matčín-y	otecov-a	matčín-a			
V živ.	otecov-i	matčín-i	otecov-y	matčín-y	otecov-a	matčín-a			
neživ.	otecov-y	matčín-y	otecov-ý-ch	matčín-ý-ch	otecov-ý-ch	matčín-ý-ch			
L	otecov-ý-ch	matčín-ý-ch	otecov-ý-mi	matčín-ý-mi	otecov-ý-mi	matčín-ý-mi			
I	otecov-ý-mi	matčín-ý-mi	otecov-ý-mi	matčín-ý-mi	otecov-ý-mi	matčín-ý-mi			
			<i>otecovýma, matčínýma</i>		<i>otecovýma, matčínýma</i>				
			<i>rukama</i>		<i>očíma</i>				

Stupňování přídavných jmen

Stupňování adjektiv je morfologicko-slovtvorný proces, pozměňují se jím vlastnosti adjektiv, zvyšuje se míra vlastnosti vyjádřené adjektivem. Současně probíhá přesun z paradigmatu pro tvrdé adjektivní skloňování ke skloňování měkkému (*hezky – hezčí*).

Stupňují se kvalifikační adjektiva a ta deskriptivní (méně už relační), která přenesením významu získala schopnost vyjádřit kvalifikační příznak.

Základní míru vlastnosti vyjadřuje první stupeň (**pozitiv**), ta se zvyšuje ve druhém stupni (**komparativu**) a ve třetím stupni (**superlativu**).

Formální prostředky stupňování:

- 1) Syntetické tvary stupňovaných adjektiv (viz 2.1.1) se tvoří z kmene slova příponami *-í, -ejší, -ější, -šší*.

Tabulka 28: Stupňování adjektiv

Pozitiv	Komparativ	Superlativ
hezký	hezčí	nejhezčí
brilový	brilici, brilnější	nejbrilici, nejbrilnější
ušký	<i>přípona -í, ejší se připíná ke kmeni a způsobuje hláskovou alternaci k/č</i>	<i>nejušší</i>
hrubý	hrubší, hrubější	nejhrubší, nejhrubější
dobrý	<i>přípona -ší, -ější se připíná ke kořeni</i>	<i>nejlepší</i>
	<i>lepší</i>	<i>nejlepší</i>
	<i>stupňování probíhá nepravidelně ze supletivních základů</i>	

b) Analytické tvary

Stupňovat míru příznaku vyjádřeného adjektivem lze i analyticky tvary pomocí příslovcí *víc, více, nejvíc, mnohem: víc pracovitý, víc barevný, nejvíc listnatý, nejvíc jistý, mnohem ohebnější*.

V současné neoficiální komunikaci je tento způsob stupňování míry vlastnosti velmi častý, protože vyhovuje jedné z výrazných vývojových tendencí – neměnit kmen slova hláskovými alternacemi a zabránit tak vzniku artikulačních a formulačních nesnází.

Komparativ bývá někdy užíván i jako tzv. **absolutní komparativ (elativ)**. Bez vztahu k významu v pozitivu působí jako prvotní kvalitativní příznak: *Po ulici šla starší žena*.

3.3 Zájmena

Nepojmenovávají skutečnosti přímo, ale poukazují na ni. Jsou to slova, která se používají za jména, tedy místo jmen (podstatných a přídavných).

Zájmena jsou součástí skupiny deiktických slov (deixe = (po)ukazování, odkazování). Deiktická slova fungují při orientaci mezi objekty (*já – ty, toto – tamto*), při orientaci v prostoru (*tam – zde, tu*), čase (*teď – potom*).

3.3.1 Druhy zájmen

Zájmena mají rozličné funkce – zastupují jména (*Šátek, který sis vybrala, je pěkný. Koup si ho.*), ukazují na jevy označené jmény (*Ten se ti nelíbí?*), odkazují (*Ne, žádný z nich se mi nelíbí*), zdůrazňují skutečnosti sdělované jmény (*Takový pěkný šátek!*). Jejich třídění na významově ohraničené okruhy (na druhy) není pojata v českých mluvnicích jednotně. V přehledu zájmen se s ohledem na účel příručky přidržíme užívaného školského třídění:

1. **Zájmena osobní:** já, ty, on, ona, ono, my, vy, oni, ony, ona, se
2. **Zájmena přivlastňovací:** můj, tvůj, svůj, náš, váš, jeho, její, jejich
3. **Zájmena ukazovací:** ten, tento, tenhle, takový, týž, tentýž, sám¹
4. **Zájmena tázací:** kdo, co, jaký, který, čím
5. **Zájmena vztahná:** kdo, co, jaký, který, čím, jenž
6. **Zájmena neurčitá:** někdo, něco, nějaký, některý, ledajaký, málokterý, kdosi, cokoli, každý, všechen, kdoví kdo, sotvakdo, buhví kdo ...
7. **Zájmena záporná:** nikdo, nic, nijaký, nič, žádný

3.3.2 Skloňování zájmen

Zájmena jsou slova ohebná, jen přivlastňovací zájmena *jeho, jejich* a vztahné podoby těchto zájmen (*jehož, jejichž*) se nesklonují.

¹ Tvaroslovní zájmena *sám* bývá podáváno jako kombinace tvarů *sám/samý*. Je-li třeba rozhodnout se mezi tvary se substantivním nebo adjektivním formantem, je možno použít úvahy, že zájmeno *samý* se užije tam, kde vyjadřuje mnohost – přestože řídící substantivum je v singuláru (*stráž byl samý květ*), zájmeno *sám* tuto vlastnost nemá (*celý náš pobyt byl radost sama*). V komunikaci začínají převažovat adjektivní tvary pro všechny významy.

Zájmena bezrodá (*já, ty, my, vy, se*) mají zvláštní skloňování. Zájmena rodová uplatňují skloňování zájmenné: zájmeno *kdo* jen tvary pro maskulina (*koho, komu ...*), zájmeno *co* jen tvary pro neutra (*čeho, čemu ...*); a skloňování adjektivní (ve většině tvarů zájmen *můj, tvůj, svůj*, v některých tvarech zájmena *týž/tenýž* (viz Tab. 31), dále následně u zájmen *takový, žádný, čí ...* atd.).

Zájmenné skloňování (viz 2.3) probíhá podle tvrdého vzoru **ten** a měkkého vzoru **náš**. Je využíváno takto:

1. tvrdé zájmenné skloňování: pro zájmena *ten, onen, kdo* a jejich odvozeniny;
2. měkké zájmenné skloňování: u zájmen *náš, váš, co, on, jenž*;
3. smíšené skloňování má zájmeno *všechen*.

Tabulka 29: Zájmenné skloňování

Rod	Mužský	Ženský	Střední
Jednotné číslo			
N	ten	ta	to
G	toho	té	toho
D	tomu	té	tomu
A živ.	toho	tu	to
neživ.	ten	náš	
L	(o) tom	(o) našem	(o) tom
I	tím	naším	tím
Množné číslo			
N živ.	ti	naši	ty
neživ.	ty	naše	ta
G	těch	našich	těch
D	těm	naším	těm
A živ. i neživ.	ty	naše	ta
L	(o) těch	(o) našich	(o) těch
I	těmi	našimi	těmi
		<i>těma našima (rukama, nohama, očima, ušima)</i>	

Zájmeno *který* bývá zejména v odborných a uměleckých textech střídáno synonymem – zájmenem *jenž*. To odvozuje své tvary od zájmena *on*. Za tvary

zájmena on se připojuje postfix *-ž*. Postfix je příponový (sufixální) morf, který se přidává za ohýbanou část slova (viz 2.1.2.1):

Do vitriny uložili šperk, pro který se vedly války. Zájmeno který je v akuzativu. Zájmeno on má v akuzativu mužského rodu neživotného tvary jej, ho. Postfix -ž se připojuje jen k tvaru jej, po předložce se j- mění v n-: Do vitriny uložili šperk, pro něž se vedly války.

Tabulka 30: Zájmeno *jenž*

Rod	Mužský	Ženský	Střední
Jednotné číslo			
N	on	ona	ono
G	jeho, ho, jej	jí	jeho, ho, jej
D	jemu, mu	jí	jemu, mu
A živ.	jeho, jej, ho, -ň	ji	ho, jej, je
neživ.	jej, ho	již	jež
L	(o) něm	(o) něm	(o) něm
I	jím	jím	jím
Množné číslo			
N živ. i neživ.	oni	ony	ona
G	jich	jich	jich
D	jim	jim	jim
A živ. i neživ.	je	je	je
L	(o) nich	(o) nich	(o) nich
I	jimi	jimi	jimi

Skloňování dalších zájmen s postfixem:

Zájmena s postfixem tvoří významnou skupinu zájmen neurčitých (*kdokoli, cokoli, jakýsi, copak ...*): *Viděl vstoupit jakéhosi člověka.*

Základovým slovem zájmena *jakýsi* je slovo *jaký* (zájmeno), které se pravidelně skloňuje podle tvrdého adjektivního skloňování, za ním následuje postfix (*jakémusi člověku, jakousi ženu*).

Morfematický rozbor:
jak- kořen

- é- kmenotvorná přípona tvrdého adjektivního skloňování (ve spisovné češtině alternuje u maskulin v sg. ý a é: mlad-ý-Ø, mlad-é-ho)
 - ho- pádová koncovka
 - sí postfix
- Jiné příklady (zvýrazněn tvarotvorný formant): *keroukoli* věci, *jakému*si pobudovi, *čehopak* sis všiml ... atd.

Skloňování zájmena *týž/tenýž* obsahuje čtyři typy tvarů:

- Tvary podle adj. vzoru mladý – kořen (*t-*) + tvarotvorný formant adjektivního skloňování + postfix-ž: *t-ým-ž, t-ých-ž*.
- Tvary složené z tvaru zájmena *ten* obměňovaného podle rodů a podle adjektivního vzoru skloňovaného *týž*: *tiitíž, tatáž*.
- Tvary tvořené spojením skloňovaného *ten* a neměnicího se postfixu *-těž*: *tomtěž, toutěž* ...
- G, D, Lsg. fem. má podobu *těže*.

Tabulka 31: Zájmeno *týž/tenýž*

Rod	Mužský	Ženský	Střední
Jednotné číslo			
N	týž/tenýž	táž/tatáž	totěž
G	téhož	těže	téhož
D	témuž	těže	témuž
A živ.	téhož	touž/tutéž	totěž
neživ.	týž/tenýž		
L	(o) témž(e)/tomtěž	(o) těže	(o) témž(e)/tomtěž
I	týmž(e)/tímtěž	touž/toutěž	týmž/tímtěž
Množné číslo			
N živ.	táž/titáž	tytěž	táž/tatáž
neživ.	tytěž		
G	týchž	týchž	týchž
D	týmž	týmž	týmž
A	tytěž	tytěž	táž/tatáž
L	(o) týchž	(o) týchž	(o) týchž
I	týmiž	týmiž	týmiž
		(týmaž rukama, nohama, očima, ušima)	

Užívání zájmena *svůj*:

Zájmeno *svůj* se užívá tehdy, **je-li přivlastňováno podmětu**:

Přijedeš svým autem? Přijedu svým autem. Přinesla všechny své kresby k posouzení.

Nesprávným užitím zájmena *svůj* může nastat nedorozumění: *Hráč nepřesvědčil klub o výhodnosti své koupě* (= výrok z televizní debaty). *Výpověď měla vyjádřit, že klub koupil hráče, který měl být výraznou posilou, hráč však předpokládaných výsledků nedosáhl. Protože nebylo dodrženo pravidlo o vztahu podmětu a přivlastňovaného jevu, výpověď vyznívá tak, že to byl hráč, který koupil něco nevhodného.*

Při vykání je ovšem obojí možnost: *Jste spokojen se svými (Vašimi) žáky?*

3.4 Číslovky

Číslovky jsou nezákladní autosémantický slovní druh, vydělují se na základě obsahově-sémantického kritéria: vyjadřují množství (kvanťitu), některé vyjadřují vlastnost vyplývající z množství.

Skutečný význam kvantitativnosti mají jen číslovky určité (*tři, třetí, troje, trojnásobný, třikrát* ...). Číslovky neurčité vyjadřují množství slovními tvary, které mají blízko k příslovcím (*málo, hodně*), k adjektivům (*milionový, mnohý*), substantivům (*polovina, stovka*). Při zařazování ke slovnímu druhu je třeba zvážit kontext (zejména kritérium obsahově-sémantické) a neupřednostňovat kritérium formální. Nástavbový charakter číslovek a jejich tvarová i významová rozmanitost umožňují to, že mohou být kterýmkoliv větným členem.

3.4.1 Druhy číslovek

Školské pojetí druhů číslovek (určité a neurčité číslovky základní, řadové, druhové a násobné) neodráží jejich bohatou sémantiku. Při zařazování těch slov číselného významu, která neodpovídají výše uvedeným druhům číslovek, vznikají potíže. Ty jsou ve školské praxi řešeny většinou tak, že je povýšeno kritérium formální a zcela potlačen základní obsahově-sémantický rys číslovek – vyjádření množství, kvantitativy.

1. Číslovky základní

Jeden (nejedna), jedna, jedno, dva, dvě, dvacet jeden, jedenadvacet, dva tisíce, bilion, několik, pár, mnoho atd.

Vyjadřují prostý počet kusů (exemplářů, jevů).

2. Číslovky numerické

Nula, jedna (jedna), dvě (dva), dvacet jedna, jednočky, desítky, stovky atd. Vznikly abstrakcí u číslovek základních – pojmenovávají čísla sama, jsou to názvy čísel a číselných rangů (*Číslo dvacet pět dělte šest na čtyři desetinná místa, zaokrouhlete na setiny*).

3. Číslovky úhrnné

Dvě, tři, čtvero, patero ... *několikero* atd.

Vyjadřují úhrnné počet jevů (bez nutnosti chápat počet předložených jevů odděleně). Zdůrazňují kompaktnost skupiny číslovkou označených jevů. *Našel patero (několikero) návodů, jak může postupovat*. Číslovka *patero* vyjadřuje jednak to, že textů bylo pět, jednak to, že nalezené texty měly společné vlastnosti. Podobně: *Měli spolu tři děti*.

4. Číslovky souborové

lidny (rukavice), oboje, troje, desatero, tisícery, tisícery, několikery atd.

Ukládají počet souborů (párů, svazků). *Troje klíče* jsou tři svazky klíčů, které mohou obsahovat různý počet kusů. *Troje boty* jsou tři páry bot, tedy šest kusů.

5. Číslovky druhové

Dvojí, obojí, trojí, paterý (-á, -é), několikery, tolikery atd.

Ukládají počet druhů jevu označeného substantivem, nevytvírají o počtu kusů, ani počtu souborů. *V prodejně měli trojí boty*. Mohly to být boty gumové, kožené a textilní, v každém druhu mohlo být několik typů (dalších druhů), boty vycházkové, společenské, domácí.

6. Číslovky velikostní

Tisícový, mnohatisícový, nulový atd.

Ukládají velikost počítaného jevu přeneseně od počtu složek, jimiž je jev tvořen. Náklad knihy činí *pět tisíc* kusů. Počítaný jev (náklad knihy) je tvořen pěti tisíci složkami. Kniha vyšla v *pětitisícovém* nákladu. Mám *stotisícový* dluh, z poslední akce byl *nulový* zisk.

7. Číslovky násobné

Jednou, jedenkrát, dvakrát, dvojnásobně, dvojnásob, dvojím, dvojím, dvojnásobně, dvojnásobně atd. Vyjadřují počet realizací: *Říkali mu to tisíckrát. Viděl místnost dvojnásobně*.

8. Číslovky dílové

Pol, polovina, čtvrt, tři čtvrtě, pětitisícina atd.

Vyjadřují jeden z (teoreticky) rovných dílů celku.

9. Číslovky skupinové

Dvojice, trojice, dvojka, trojka, osmice, osma, tisícovka atd.

Uznačují skupiny jevů (osob, zvířat) podle počtu členů, které ji tvoří – *ruská trojka* (spřežení), *čtyřka s kormidelníkem, fotbalová jedenáctka* atd.

10. Číslovky řadové

Nulý, první, první, první, stý, tolikátý, poslední atd.

Uznačují pořadí jevů lineárně chápané. Řadí se sem i řadové číslovky časové – *poněkolkáté, pokolikáté, pokaždé* a číslovky adverbiální povahy – *podruhé, potřetí*.

3.4.2 Skloňování číslovek

Formálně jsou číslovky různorodé, většinu z nich lze skloňovat, a to podle substantivního, adjektivního, zájmeného nebo číslovkového skloňování. Některé číslovky násobné (dvakrát, mnohokrát) jsou neskloňované.

Číslovky uplatňují všechny typy skloňování:

- **Substantivní skloňování**

Základní číslovky *tři, čtyři* se skloňují podle vzoru *sto*, číslovka *sto* podle vzoru *město*, skupinové číslovky *dvojice, pěnice* podle vzoru *růže* (Gsg. podle podvzoru *ulice*), dílová číslovka *desetina* podle vzoru *žena atd.*
Při skloňování číslovek podle substantivního skloňování se neužívá vždy celé paradigma.

- **Adjektivní skloňování**

Řadové číslovky (*třetí, druhý ...*) a druhové číslovky (*dvojit, několikerý ...*) se skloňují podle adjektivních vzorů *jarní a mladý, velikostní číslovky (milionový, nulový ...)* podle adjektivního vzoru *mladý*.

- **Zájmenné skloňování**

Číslovka základní *jeden* se tvaruje podle zájmenného vzoru *ten*.

- **Skloňování číslovkové**

Číslovky základní *pět, šest* až po číslovku *devadesát devět* se vyznačují značnou tvarovou homonymií, v N, A a V mají nulovou koncovku, ve všech ostatních tvarech vždy koncovku *-i*. Pravidelnost těchto jednoduchých paradigmát a jejich odlišnost od paradigmát ostatních vede k tomu, že bývá číslovkové skloňování vydělováno jako další skloňovací typ.

Zvláštní pozornost je třeba věnovat skloňování kombinovaných číslovkových výrazů.

Tabulka 32: Možnosti skloňování kombinovaných číslovkových výrazů

Skloňuje se číslovka, jméno počítané věci je stále ve Gpl.	
1. sto (tři sta)	korun
2. sta (tři set)	korun
3. stu (třem stům)	korun
4. sto (tři sta)	korun
6. (o) stu (třech stech)	korun
7. stem (třemi sty)	korun
Číslovka i jméno počítané věci se skloňují shodně (kromě N a A)	
1. sto (tři sta)	korun
2. sta (tři set)	korun
3. stu (třem stům)	korunám
4. sto (tři sta)	korun
6. (o) stu (třech stech)	korunách
7. sty (třemi sty)	korunami
Číslovka se nesklonuje, jméno počítané věci se skloňuje	
1. sto (tři sta)	korun
2. sto (tři sta)	korun
3. sto (tři sta)	korunám
4. sto (tři sta)	korun
6. sto (tři sta)	korunách
7. sto (tři sta)	korunami

3.5 Slovesa

Slovesa jsou základní autosémantický slovní druh. Vyjadřují dynamický, v čase probíhající příznak substančně pojatých jevů. Dynamický příznak označuje buď děj, nebo stav.

(1) *Mladý strom vyroste.* Substančně pojatý jev **strom** je opatřen dějovým příznakem **vyroste**. Určitý tvar slovesa vyjadřuje slovesnými mluvnickými kategoriemi i další vlastnosti děje (umístění na časové ose, způsob děje atd.).

(2) *Mladý strom se zelená.* Substančně pojatý jev je opatřen příznakem stavu **zelená se**.

3.5.1 Vlastnosti sloves

Slovesa fungují v tvarech určitých (finitních) a neurčitých (infinitních). Obě tvarové podoby (každá z nich může mít podobu tvaru jednoduchého i složeného – viz část 3.5.2) si ponechávají základní vlastnosti sloves (intenci a valenci).

Intence – zaměřenost slovesa na sémantické doplnění.

Př.: Sloveso *koupit* vyžaduje doplnění o pojmenování konatele (*zákazník, někdo, každý*) a pojmenování předmětu děje (*knihu, to, něco*): *Zákazník koupil knihu. Něčdo to koupil. (Ale i někým to bylo koupeno – viz níže.)*

Sloveso *zelenat se* vyžaduje doplnění o subjekt děje: *Mladý strom se zelená.*

Sloveso *mžít* nevyžaduje při vytvoření informačně úplné výpovědi žádné doplnění: *Mží.*

Valence – schopnost vázat na sebe slova nutná k naplnění intence vždy v určitých vazbách (formách, pádech).

Př. *Petr Vok z Rožmberka prodal krumlovský zámek.*

Valence směrem ke konateli je realizována nominativem, valence směrem k předmětu děje akuzativem. *Petr Vok z Rožmberka prodal krumlovský zámek přestědlil do Třeboně.* Sloveso *prodat* je v tvaru neurčitém (v přechodníku), formální vlastnosti a z nich vyplývající funkce jsou změněné, sémantické vlastnosti si však slovesný tvar ponechává.¹

Výsadní úloha slovesa – organizovat výpověď (větu) je výsledkem syntaktických a sémantických vlastností slovesa.

¹ Podrobné informace o valenčně-intenčních vlastnostech českých sloves lze získat v tzv. „valenčním slovníku“: SVOZILOVÁ, N. – PROUZOVÁ, H. – JIRSOVÁ, A. *Slovesa pro praxi: valenční slovník českých sloves*. Praha: Academia, 1997.

Slovesa plnovýznamová

1. Činnostní

- bezpředmětová (podmětová) – *růst, kvést, vadnout ...*
- předmětová

- přechodná (při převedení do pasiva se předmět ve 4. pádě stává podmětem: *redaktor Klimeš připravil zprávy – zprávy byly připraveny redaktorem Klimešem*; původní podmět je po transformaci příslovočným určením původce děje);

- nepřechodná (nemají předmět ve 4. pádě, nemožou tedy projít výše popsanou transformací): *Pomohli jme jim – Bylo jim pomoheno*. Předmět se nemění, pasivní slovesný tvar mění větu na bezpodmětovou strukturu (větu jednočlennou).

2. Stavová – vyjadřují stav nebo změnu stavu (*spát, bydlet, radovat se, usknit*).

Slovesa neplnovýznamová

1. sponová (*být, bývat, stát se, stávat se, zůstat ...* a jejich odvozeniny) jsou jedním z komponentů základu slovesně-jmenného přísudku: Sloveso *stát, stávat se* se poji se jménem v instrumentálu: *Stali jste se studenty vysoké školy.* Sloveso *být* se spojuje se jménem v nominativu nebo instrumentálu. Instrumentál u adjektiv již působí knižně, v běžné komunikaci se neužívá. *Budeš instrumentál u dočvilný?* Po sponovém slovese *stát se, stávat se* je tvar adjektiva v instrumentálu obvyklý – *stal se spolehlivým člověkem.*

Substantiva jsou kladena do instrumentálu, má-li být zdůrazněno, že stav vyjádřený přísudkem není platný trvale: *Byla mu dobrou rádkyní.* Rozdíl mezi významem s nominativem a s instrumentálem se však postupně stírá. *Je vítězem celé soutěže. Je vítězem celé soutěže.*

2. způsobová (*muset, smět, moci, mít, chít ...* a jejich odvozeniny) vstupují jako komponent nesoucí mluvnické významy do složeného slovesného přísudku, význam sdělení je v infinitivním tvaru, modální sloveso obměňuje modalitu sdělení: *Musíš tam chodit? Smíš tam chodit? Můžeš tam chodit?*

3. fázová (*začít, začínat, přestat, přestávat* a jejich odvozeniny) rovněž bývají komponentem ve složeném přísudku slovesném, tvoří varianty základního sdělení ve smyslu vymezení okamžiku započetí (ukončení) děje: Na začátku století zde *začali* vyrábět sýr (přísudek – *začali vyrábět*).

Slovesa fázová fungují často v eliptických vyjádřeních, kdy je význam sdělení

Vyjádřený infinitivem znám pouze z kontextu: *Kdy začali? Na začátku století.*
I v takových případech je třeba sloveso (*začali*) hodnotit jako fázové.

Slovesa tvoří organizační centrum české věty. Rozdílnost sémantických rysů a naplnění valenčně-intenčních vlastností lze pozorovat v komunikaci:
Něplnovýznamová slovesa modální mají výpovědní hodnotu jen při doplnění plnovýznamovým slovesem nebo tam, kde funguje situační nebo kontextová elipsa: *Nechcěš koupit krevety? Nechci.*

Plnovýznamová slovesa činnostní předmětová přechodná (*kupovat, oznámit, seznámit se, poslat*) mají schopnost (jak už bylo uvedeno výše) uskutečňovat transformace z aktivních do pasivních vyjádření, v nichž je konatel (činitel) vysunut ze subjektové pozice a stává se příslovečným určením původce děje (2). Ten pak může být jako potenciální (suplementární) větný člen vynechán (3), sdělení pak může plnit jiný záměr, zvláště tehdy, je-li užito pasiva zvrátého (6).

- (1) *Děti výrobek kupovaly v každé roční době.*
- (2) *Výrobek byl dětmi kupován v každé roční době.*
- (3) *Výrobek byl kupován v každé roční době.*
- (4) *Někdo rozbil hrníček.*
- (5) *Hrníček byl někým rozbit.*
- (6) *Hrníček se rozbil.*

Slovesa vyjadřují svými tvary mluvnické kategorie osoby, čísla, způsobu, času, rodu a vidu (viz 1.2.2.1 – 1.2.2.6).

Slovesné tvary určité (*budu psát, je napsán, píšeme, bylo by napsáno*) vyjadřují všechny mluvnické kategorie.

Slovesné tvary neurčité nevyjadřují osobu (a tedy ani číslo) a způsob (a tedy ani čas).

Slovesná kategorie čísla posiluje kongruenční vztah slovesa v přísudku a slova v podmětu, mluvnické číslo přísudkového slovesa koresponduje s jmenným číslem výrazu v podmětu.

Slovesné tvary určité vyjadřují číslo jednotné a množné.

Přechází jako součásti složených slovesných tvarů a přechodníky vyjadřují svými tvarotvornými formanty navíc (i když bez kontextu ne zcela přesně) i jmenný rod subjektového výrazu: *Byly postaveny* velmi brzo (číslo množné, rod mužský neživ., popř. rod ženský).

Pomalu *odcházejíc* z místnosti *zastavila se* náhle u dveří (číslo jednotné, rod ženský – podle rodové koncovky přechází činného).

3.5.2 Tvaroslovní sloves

Slovesa tvoří svými jednoduchými a složenými slovesnými tvary složitou strukturu k vyjádření různých komunikačních potřeb.

Tabulka 33: Tvary jednoduché a složené, určité a neurčité

TVARY	URČITÉ vyjadřují osobu a způsob	NEURČITÉ nevyjadřují osobu a způsob
JEDNODUCHÉ jsou tvořeny jednou slovní jednotkou	oznamovací způsob přítomného času, činný oznamovací způsob budoucího času dokonavých sloves, činný rozkazovací způsob činný	infinitiv akt. přechází (participium) činné přechází trpné přechodník přítomný činný přechodník minulý činný
SLOŽENÉ jsou tvořeny víc než jednou slovní jednotkou	oznamovací způsob přítomného času trpný oznamovací způsob budoucího času nedokonavých sloves, činný i trpný oznamovací způsob minulého času, činný i trpný podmiňovací způsob přítomný, činný i trpný podmiňovací způsob minulý, činný i trpný rozkazovací způsob trpný	infinítiv trpný přechodník přítomný trpný přechodník minulý trpný byl veden jsa veden byl bych veden byl bych býval veden bude veden byl jsem, vedl jsi, vedl Ø, vedli jsme ... byl jsem veden ... vedl bych, byl bych veden byl bych vedl, byl bych býval veden bude veden

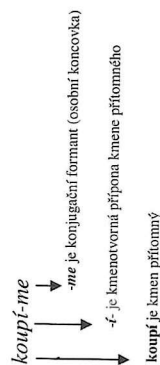
3.5.2.1 Jednoduché slovesné tvary

3.5.2.1.1 Struktura jednoduchých slovesných tvarů

V části 2.1.2.2 a v tabulce 7c jsou vyznačeny morfémy tvořící strukturu slovesných tvarů a na příkladech jsou demonstrovány některé jejich realizace – morfy (*nos-í-me, nos-í-Ø*).

Česká slovesa tvoří tvary od kmene přítomného a od kmene minulého.

Kmen přítomný je totožný s tvarem 3. osoby sg. indikativu přítomtu v činném rodě. Tvar 3. os. sg. indikativu přítomtu má nulovou osobní koncovku (*koupí-Ø, bere-Ø, dělá-Ø*), v jiných tvarech indikativu přítomtu se kmeni připíná koncovka pozitivní:

Kmen minulý je ta část slovesného tvaru, která zůstane po odsunutí nekonečného tvarotvorného formantu *-l-* z tvaru přechází činného (*lezØ-l, odhrnu-l, ukrajoval, ukrojil, zával*). Za kmenem minulým následují další tvarotvorné formanty – sufix přechází činného nebo trpného s rodovými koncovkami (*napsal-a, napsal-n-Ø*), infinitivní koncovka (*napsal-t*), přechodníkové tvarotvorné formanty (*napsal-v*).

Kmenotvorné přípony kmene minulého i přítomného **jsou** při tvoření tvarů sloves **variantní**.

Sledujme např. tvary slovesa *prominout*:

Indikativ přítomtu: *promi-ne-š*

Imperativ: *promi-ň-te*

Přechází činné: *promi-nu-l*

Infinitiv: *promi-nou-t*

Kmenotvorné přípony mohou být realizovány i nulovým morfem – *lezØ-l, nes-Ø-te, nés-Ø-t*.

(Tab. 42 podává přehled všech slovesných kmenotvorných přípon.)

Od kmene přítomného se tvoří:

- tvary času přítomného (*nesu, dělám*)
- tvary rozkazovacího způsobu (*nesete, dělejte*)
- přechodník přítomný (*nesa ..., dělají ...*).

Od kmene minulého se tvoří:

- přechází činné (*nesl, dělal*)
- přechází trpné (*nesen, dělán, kryt*)
- přechodník minulý (*přines, přinesš ..., dodělav ...*)
- infinitiv (*nést, dělat*).

3.5.2.1.2 Přehled jednoduchých slovesných tvarů

1. Oznamovací způsob přítomného času, činný (indikativ přítomtu aktivní)
Indikativ přítomtu aktivní se tvoří od kmene přítomného osobními koncovkami.

Tabulka 34: Indikativ přítomtu

Os.	Jednotné číslo	Os.	Množné číslo
1.	nesu, tisknu, kupuju, dělám	1.	neseme/-m, kupujeme/-m, děláme
2.	neseš, děláš	2.	nesete, kupujete, děláte
3.	nese, dělá	3.	nesou, kupují/ou, dělají

Morfematická stavba některých tvarů:

1. os. sg. – *nes-Ø-u, tisk-n-u, kup-uj-í-u, děl-á-m*, 3. os. sg. – *nes-e-Ø, děl-á-Ø ...*

2. Oznamovací způsob budoucího času dokonavých sloves, činný (indikativ futura perfektiv, aktivní)

Slovesa dokonavá tvoří tvary futura od kmene přítomného prezentními koncovkami (koncovkami tvarů uvedených v Tab. 34):
Natru, natřeš, natře ... natrou, udělám, uděláš, ... udělají, sednu si, sedneš si ... sednou si.

3. Rozkazovací způsob (imperativ), činný

Základní imperativní tvar je ve 2.sg. Tvoří se formantem *-Ø*, který následuje za poslední částí kmene, tedy kmenotvornou příponou. Ve slovesech, kde by nulový morf následoval po souhláskové skupině, bývá užíván pozitivní

imperativní morf *-i* (*tiskni, tří*), který v množném čísle alternuje na *-ě/-e* (*tiskněte, třete*). K tomuto základnímu tvaru se v 1. pl. přidává koncovka *-me* a v 2. pl. koncovka *-te*.

V 1. a 3. osobě sg. a 3. osobě pl. se imperativ tvoří. Je-li třeba formulovat některou z forem apelu tak, aby byly uvedené osoby formou pro podmět, užije se opisu pomocí částice a prezentního tvaru slovesa: *ať se propadne, ať se zasměje, ať nechodí*....

Tabulka 35: Imperativ činný

Os.	Jednotné číslo	Os.	Množné číslo
1.	—	1.	nesme, tiskněme, dělejme
2.	nes, tiskni, dělej	2.	neste, tiskněte, dělejte
3.	—	3.	—

Morfematická stavba tvarů: 2. os. sg. – *nes- \emptyset* , *tisk-n-i*, *děl-ěj- \emptyset* ; 1. os. pl. – *nes- \emptyset -me*, *tisk-n-ě-me*, *děl-ěj- \emptyset -me*; 2. os. pl. – *nes- \emptyset -te*, *tisk-n-ě-te*, *děl-ěj- \emptyset -te*.

4. Infinitiv

Jednoduchý slovesný tvar, který se tvoří od kmene minulého infinitivní koncovkou *-t*.

Za zastaralé je považováno infinitivní zakončení *-ti* a *-cti*. Infinitiv je neurčitý slovesný tvar, nevyjadřuje mluvnické kategorie. Z jeho tvaru lze rozpoznat jen slovesný vid (*začít – začínat*), slovesný rod (*vést – být veden*); tvar trpného infinitivu je ovšem slovesný tvar složený). Z tvarů infinitivu je zřejmý i průběh slovesného děje (*dělat – dělávat*).

5. Přechodí činné (participium aktivní)

Přechodí činné se tvoří od kmene minulého příponou *-l-*. Za ní následují koncovky shodné s tvary krátkých (jmenných) tvarů adjektiv: *- \emptyset* , *-a*, *-o*, *-í*, *-y*, *-a*. Tyto koncovky jsou ve shodě se substantivem v podmětu, přechodí tedy informuje o rodu subjektového substantiva.

Přechodí činné (l-ové [*elové*]) je tvarem neurčitým, vždy je součástí jiného slovesného tvaru.

Například všechny tvary indikativu préterita jsou slovesné tvary složené. To, že ve 3. os. sg. a 3. os. pl. je pozitivně vyjádřena jen významová část slovesného tvaru (*spal, spala* ..., *spali* ...), neznamená, že by tento slovesný tvar byl

jednoduchý: *včera dlouho spala*. Gramatický morf (pro 1. sg. *jsem*, pro 2. sg. *jsi*) je pro 3. osobu sg. nulový (v minulosti zde byl tvar *jest* a pro 3. os. pl. tvar *jsou*). Právě „neexistence“ gramatického morfu v novodobé češtině signalizuje, že ve výpovědi *včera dlouho spala* je sloveso ve 3. osobě. Nelze tedy nikdy o přechodí činném bez kontextu prohlásit, že je tvarem minulého času.

6. Přechodí trpné (participium pasivní)

Přechodí trpné se tvoří od kmene minulého příponami *-n-* (*-en-*) a *-t-*. Jako neurčitý slovesný tvar funguje ve všech pasivních tvarech (kromě reflexivního pasiva – *hmiček se rozbil*), jak je uvedeno v Tab. 33 výše.

7. Přechodník (transgressiv) přítomný, činný

Přechodníky nevyjadřují všechny slovesné kategorie, jejich tvary však rozlišují vid, slovesný rod (pasivní transgressivy jsou složenými slovesnými tvary) a odrážejí některé kategorie jména, s nímž se shodují.

Přechodník přítomný nevyjadřuje přítomnost, ale **děj současný** s dějem, který vyjadřuje sloveso v určitém tvaru: *Sedící na lavičce vyhlížela vůz*.

Tvoří se specifickým souborem formantů od kmene přítomného (většinou jen nedokonavých sloves).

Tabulka 36: Přechodník přítomný

Zakončení ve 3. pl. ind. přítomtu	Tvar pro M v sg.	Tvar pro F a N v sg.	Tvar pro M, F, N v pl.
<i>-ou</i>	<i>-a</i>	<i>-ouc</i>	<i>-ouce</i>
<i>nesou, berou</i>	<i>nesa, bera</i>	<i>nesouc, berouc</i>	<i>nesouce, berouce</i>
<i>í-í/-ou, í/-ejí</i>	<i>-e</i>	<i>-íc</i>	<i>-íce</i>
<i>prosí, mažouí</i>	<i>prose, maže,</i>	<i>prosic, mažic</i>	<i>prošice, mažice</i>
<i>mizí/ejí</i>	<i>mize, mizeje</i>	<i>mizíc, mizejíc</i>	<i>mizíce, mizejíce</i>

8. Přechodník (transgressiv) minulý, činný

Přechodník minulý je v komunikaci ještě řidší než přechodník přítomný, vyskytuje se jen v některých odborných a uměleckých textech. Nazývá se také **přechodník pro předčasnost**¹ – jeho tvarem se sděluje, že v minulosti jeden

¹ Jedním se vyskytuje přechodník pro předčasnost v budoucnosti – oba děje následují za sebou v budoucnosti. Ten, který nastane dřív, je vyjádřen tvarem přechodníku přítomného, ten, který po něm bude následovat, je v tvaru indikativem futuru: *Získáje nové prostředky, vloží je do firmy*.

z dějů probíhal dřív než jiný děj minulý: *přistoupil ke králi a uklonil se – přistoupiv ke králi uklonil se*. Z funkce, jakou má, vyplývá, že je tvořen vždy od dokonavých sloves.

Tabulka 37: Přechodník minulý

Zakolení kmene minulého	Tvar pro M v sg.	Tvar pro F a N v sg.	Tvar pro M, F, N v pl.
na samohlásku (vybrá-, namaza-, poprosi-)	-v vybrav, namazav, poprosiv	-vši vybravši, namazavši, poprosivši	-vše vybravše, namazavše, poprosivše
na souhlásku (přines-)	-Ø přinesØ	-ši přinesši	-še přinesše

3.5.2.2 Složené slovesné tvary

3.5.2.2.1 Struktura složených slovesných tvarů

Struktura složených (analytických) slovesných tvarů je tvořena

- neurčitým slovesným tvarem (infinitivem, přičestím činným nebo trpným) a plnovýznamového (významového slovesa) a
- určitým tvarem slovesa být.

Tvar slovesa *být* rozhoduje o tom, zda je výsledný složený slovesný tvar určitý nebo neurčitý:

- (1) *budu dělat* – indikativ futura aktivní
- (2) *byl dělán* – indikativ préterita pasivní
- (3) *být dělán* – infinitiv pasivní
- (4) *dělal jsi* – indikativ préterita aktivní
- (5) *dělal Ø* – indikativ préterita aktivní
- (6) *byv udělán* – přechodník minulý pasivní.

Všechny tvary kromě trpného infinitivu (3) a přechodníku minulého pasivního (6) jsou složené slovesné tvary určité.

¹ Složený slovesný tvar vytvářejí i slovesa neplnovýznamová: *mohli byste si vzpomenout ... nechtěl jíst ani pít, byli byste veselí ...*

3.5.2.2.2 Přehled složených slovesných tvarů

1. Oznamovací způsob minulého času, rod činný i trpný (indikativ préterita aktivní a pasivní)

Indikativ préterita je složený slovesný tvar určitý.

V činném rodě je tvořen přičestím činným významového slovesa a tvary indikativu přítentu pomocného slovesa *být*. Tvary pomocného slovesa nesou vyjádření mluvnických kategorií osoby a čísla. Ve 3. osobě sg. není tento gramatický formant pozitivní, je nulový (neslØ).

V trpném rodě má tvar složený z přičestí trpného (nesen) a indikativu préterita slovesa *být* (*byl jsem, byl jsi, byl, ...*).

U sloves se zvratným formantem *se* (*smát se, scházet se*) je morf. *jsi* stažený na -s připínán za zvratný formant, je to jediná spisovná forma tohoto tvaru: *smál ses, scházel ses, byl by ses smál, scházel by ses*.

Gramatický morf -s (2. os. sg.) se někdy připíná jako postfix za první přízvučný celek (fonetické slovo). Obě varianty jsou spisovné: *Kam jsi to dala? Kams to dala? Byl jsi už v práci? Byls už v práci? Na koho jsi čekala? Na kohos čekala?*

Tabulka 38: Oznamovací způsob minulého času

	Jednotné číslo		Množné číslo		
	Rod činný	Rod trpný	Rod činný	Rod trpný	Rod trpný
1. os.	nesl jsem	byl jsem nesen	1. os. nesli jsme	byli jsme nesení	
2. os.	nesl jsi	byl jsi nesen	2. os. nesli jste	byli jste nesení	
3. os.	nesl Ø	byl nesen	3. os. nesli Ø	byli nesení	

Morfematická stavba některých tvarů:

1. os. sg. aktiva: *nes-Ø-l-Ø*, první část složeného slovesného tvaru, přičestí činné významového slovesa (kořenový morf, nulová kmenotvorná přípona, sufix přičestí činného, nulová rodová koncovka), *js-Ø-em*, gramatický morf, tvar pomocného slovesa *být* (kořenový morf, nulová kmenotvorná přípona, osobní koncovka),
2. os. sg. aktiva: *nes-Ø-l-Ø* (kořenový morf, nulová kmenotvorná přípona, sufix přičestí činného, nulová rodová koncovka významového slovesa) + Ø (nulový gramatický morf).
1. os. sg. pasiva: *byl jsem* – gramatický morf vyjádřený préteritem slovesa *být*, přičestí trpné významového slovesa *nést* – *nes-Ø-en-Ø* (kořenový morf, nulová kmenotvorná přípona, sufix přičestí trpného, nulová rodová koncovka).

2. Oznamovací způsob budoucího času nedokonavých sloves, činný i trpný (indikativ futura imperfektiv, aktivní i pasivní)

Tvary jsou složeny z indikativu futura pomocného slovesa být a infinitivu významového slovesa.

Pasivní tvary tvoří spojením téhož gramatického morfu a přičesití trpného významového slovesa.

Tabulka 39: Oznamovací způsob budoucího času nedokonavých sloves

	Jednotné číslo		Množné číslo	
	Rod činný	Rod trpný	Rod činný	Rod trpný
1. os.	budu zdravít	budu zdraven	1. os. budeme zdravít	budeme zdraveni
2. os.	budeš zdravít	budeš zdraven	2. os. budete zdravít	budete zdraveni
3. os.	bude zdravít	bude zdraven	3. os. budou zdravít	budou zdraveni

Některá **nedokonavá slovesa** (slovesa změny stavu a pohybu) vyjadřují budoucí děj jednoduchým tvarem – opatřena předponou *po-* a přítomními koncovkami (*poleze, pokvete, poteče* ...). Slovesa *jet a jít* vyjadřují budoucnost pouze tímto způsobem (*pojeďte, půjdu*).

Tyto tvary je třeba odlišovat od slovo tvorně a morfologicky podobných tvarů typu *poprosí, polechtá, polije* ..., což jsou tvary **futura sloves dokonavých**.

3. Podmiňovací způsob přítomný, činný a trpný (kondicionál přítomní, aktivní a pasivní)

Kondicionál přítomný je složený slovesný tvar, který je tvořen

- v **rodě činném**

přičestím činným významového slovesa (*nesl*) a kondicionálovými tvary pomocného slovesa *být* (*bych, bys, by, bychom, byste, by*).

Tvary pomocného slovesa *být* vyjadřují svými osobními koncovkami osobu a číslo slovesného tvaru (*-ch, -s, -Ø, -chom, -ste, -Ø*), rodové koncovky v přičestí činném informují o jmenném rodu substantiva v podmětu: (*-Ø, -a, -o, -i, -y, -a*);

- v **rodě trpném**

přičestím trpným významového slovesa (*nesen*) a kondicionálem přítomným slovesa *být* (*byl bych, byl bys, byl by, byli bychom, byli byste, byli by*). Tvary pomocného slovesa *být* vyjadřují svými osobními koncovkami osobu a číslo slovesného tvaru (*-ch, -s, -Ø, -chom, -ste, -Ø*), rodové koncovky v přičestí činném u kondicionálového tvaru slovesa *být* a rodové koncovky v přičestí

trpném významového slovesa informují o jmenném rodu substantiva v podmětu: (*Ø, -a, -o, -i, -y, -a*) (*byl bych nesenØ, byli bychom nesení* ...).

Tabulka 40: Podmiňovací způsob přítomný

	Jednotné číslo		Množné číslo	
	Rod činný	Rod trpný	Rod činný	Rod trpný
1. os.	nesl bych	byl bych nesen	1. os. nesli bychom	byli bychom nesení
2. os.	nesl bys	byl bys nesen	2. os. nesli byste	byli byste nesení
3. os.	nesl by	byl by nesen	3. os. nesli by	byli by nesení

Kondicionálové tvary mají rozmanité funkce:

- Tvoří výpověď sdělující zamýšlený, ale nějak podmíněný, pravděpodobný děj v budoucnosti: *Rád bych si koupil nový díář. Koupil by sis ten kožený? Jsem unavený, spal bych.*

Užití kondicionálu je v takových výpovědích příznakovým prostředkem (bezpříznakový je zde tvar futura), signalizuje pozornost k volním procesům osob zúčastněných v ději či činnosti.

- Jsou účinné ve zdvořilé výzvě: *Zavřel bys ty dveře?*

- Podílí se na výstavbě souvětí s vedlejší větou příslovečnou podmínkovou: *Kdybych to nevěděl, zeptám se.* (Jindy nemusí podmínka vyjádřená větně kondicionál obsahovat: *Jestliže (když) to nebudu vědět, zeptám se.*)

Pozn.: V roli významového slovesa v kondicionálovém tvaru může fungovat

- sloveso *být*, a to v případě, že vyjadřuje prostou existenci (*Kdybyste trochu víc spěchali, byli byste tam včas.*),
- popř. jiné neplnovýznamové (např. modální) sloveso (*Mohli byste tam přijít, kdybyste chtěli.*).

Kondicionálové tvary se spojují se spojkami *aby* a *kdyby*:

(1) *Chtěli, abychom přišli.*

(2) *Kdybyste chtěli, můžete přijít.*

Situace v příkladu (1) se komentuje takto: Vedlejší věta předmětná je připojena spojkou *aby*, která tvoří s kondicionálovým tvarem slovesa *být* jednu slovní jednotku. Slovesný tvar, který tvoří organizační centrum věty vedlejší, je *bychom přišli*, je to tvar kondicionálu přítomného. Příklad (2) je analogický, slovesný tvar ve větě vedlejší je kondicionál přítomný *byste chtěli*.

4. Podmiňovací způsob minulý, činný a trpný (kondicionál préterita, aktivní a pasivní)

Podmiňovací způsob minulý je v rodě činném tvořen kondicionálem přítomným slovesa *být* (*byl bych, byl bys ...*) a přičestím činným významového slovesa. Významovým základem pasivních tvarů je přičestí trpné, gramatické kategorie nese kondicionál minulý slovesa *být* (*byl bys býval ...*).

Tabulka 41: Podmiňovací způsob minulý

Jednotné číslo	
Rod činný	Rod trpný
1. os. byl bych nesl	byl bych býval nesen
2. os. byl bys nesl	byl bys býval nesen
3. os. byl by nesl	byl by býval nesen
Množné číslo	
Rod činný	Rod trpný
1. os. byli bychom nesli	byli bychom bývali nesení
2. os. byli byste nesli	byli byste bývali nesení
3. os. byli by nesli	byli by bývali nesení

Poznámka: Kondicionál přítomný i minulý vyjadřují pouze relativně.

V předchozím výkladu o složených slovesných tvarech je možno sledovat, že jejich pasivní podoby jsou také vždy složené. Vydeme-li z konstatování, že pasivní tvary (opisné) se skládají z přičestí trpného významového slovesa a gramatického morfu, který nese mluvnické kategorie, je zřejmé, že pasivum slovesných tvarů jednoduchých bude také složeným slovesným tvarem:

Pro úplnost tedy uvádíme **pasivní podobu jednoduchých slovesných tvarů** (jak jsou uvedeny v části 3.5.2.2):

5. Oznamovací způsob přítomného času, trpný

Tvary jsou spojením přičestí trpného plnovýznamového slovesa, jež nese pasivní mluvnický význam – *veden, prošen, kryt, páčán ...* – a gramatickým morfém,

který nese mluvnické kategorie, ten tedy musí být v indikativu přítomného času – *jsen, jsi, je ...: Ke sportu je chlapec veden od dětství.*

Slovesa dokonavá nevyjadřují v činném rodě přítomný čas, mají pouze tvary pro préteritum (*přivedli jsme*) a futurum (*přivedeme*). Jsou-li ale v pasivu, může právě gramatický morf prezens vyjadřit: *budeme přivedeni, jsme přivedeni, budeme přivedeni.*

6. Rozkazovací způsob trpný

Tvary imperativu trpného se tvoří přičestím trpným plnovýznamového slovesa (*veden*) a imperativními tvary slovesa *být*: *buď veden (-a, -o), budme vedeni (-y, -a), buďte vedeni(-y, -a).*

7. Infinitiv trpný

Pasivní charakter tvaru je realizován přičestím trpným (*nesen*), gramatické kategorie, které vyjadřuje gramatický morf, nemají tentokrát vyjadřovat osobu a způsob, vyjadřují neurčitost, jsou realizovány tvarem *být*: *být nesen, být tisknut, být namalován, být pokryt, být prošen, být dělán ...*

8. Přechodník přítomný trpný

Tvary přechodníku přítomného trpného se tvoří přičestím trpným významového slovesa (*nesen*) a přítomnými přechodníkovými tvary slovesa *být* (*jsa, jsouc, jsouce*): *Dokument jsa nesen do sálu byl hlídán zraky strážců.*

9. Přechodník minulý trpný

Tvary přechodníku minulého trpného se tvoří přičestím trpným významového slovesa (*nesen*) a minulými přechodníkovými tvary slovesa *být* (*byv, byvši, byvše*). *Dokument byv přinesen do sálu vzbudil úžas přítomných.*

3.5.2.3 Slovesné třídy a vzory

Tvarovou soustavu českých sloves tvoří čtrnáct vzorů a jeden pomocný vzor (vzor *kopek/kopá* zahrnující slovesa, která kolísají mezi 1. a 5. slovesnou třídou). Vzory jsou seskupeny v pěti slovesných třídách.

Zařazení slovesa do slovesné třídy

Kritériem je **kmenotvorná přípona kmene přítomného**, v některých případech hláska stojící před kmenotvornou příponou.

Kmen přítomný je totožný s tvarem 3. osoby indikativu přítomného aktiva (*neve, bere ...*, *tiskne ...*, *kupuje ...*, *krýje, prosí ...*, *dělá*). Zvýrazněny jsou kmenotvorné přípony, které kmen uzavírají (tvoří). Podrobný přehled kmenotvorných přípon i jejich variant je v Tab. 42 níže.

Zařazení slovesa ke slovesnému vzoru

Kritériem je **kmenotvorná přípona kmene minulého**. Kmen minulý je ta část slovesného tvaru, která zůstane po odsunutí nekonečného tvarotvorného formantu *-l-* z tvaru přčestí činného (přčestí činné – *mazal*, kmen minulý – *maza-*, kmenotvorná přípona – *-a-*). **V mnohých případech je třeba uplatnit i další třídící kritéria.**

Podrobný postup při zařazování sloves do tříd a ke vzorům je předveden v části *Cvičení* jako průprava ke cv. 58.

Tabulka 42: Kmenotvorné přípony kmene přítomného a minulého ve slovesných třídách a vzorech

Třída	Kmen přítomný			Kmen minulý		
	ind. prez.	imperativ	part. akt.	infinitiv	part. pas.	
1. (-e-)	nes-e-	nes-Ø-	nes-Ø-	nés-Ø-	nes-Ø-	
	ber-e-	ber-Ø-	br-a-	br-á-	br-á-	
	maz-e-	maz-Ø-	maz-a-	maz-a-	maz-á-	
	peč-e-	peč-Ø-	pek-Ø-	peč(č)-Ø-	peč-Ø-	
2. (-ne-)	tř-e-	tř-Ø-	tř-e-	tř-f-	tř-e-	
	tisk-ne-	tisk-n-	tisk-Ø-	tisk-nou-	tíšť-Ø-/tisk-nu-	
	mi-ne-	mi-ň-	mi-nu-	mi-nou-	mi-nu-	
	zač-ne-	zač-n-	zač-a-	zač-f-	zač-a-	
3. (-je-)	kry-je-	kry-j-	kry-Ø-	kry-Ø-	kry-Ø-	
	kup-uje-	kup-uj-	kup-ova-	kup-ova-	kup-ová-	

4. (-í-)	pros-í-	pros-Ø-	pros-i-	pros-i-	pros-Ø-
	trp-í-	trp-Ø-	trp-ě/(e)-	trp-ě/(e)-	trp-ě/e-
	sáz-í-	sáz-ej-	sáz-e/(ě)-	sáz-e/(ě)-	sáz-e/ě-
	děl-á-	děl-ej-	děl-a-	děl-a-	děl-á-
5. (-á-)	kopá/e-	kop-ej-	kop-a-	kop-a-	kop-á-

Pozn.: Kmenotvorné přípony v kmeni přítomném jsou udávány pro 3. os.sg.

Poznámky k tvarům některých sloves:

1. slovesná třída

Sloveso **mocet/moci** má v indikativu přítomného akt. tvary *mohul/můžu, mohou/můžou*. Obě varianty jsou spisovné, tvary *mohu, mohou* jsou v současnosti hodnoceny jako neutrální, tvary *můžu, můžou* s tendencí k hovorovosti.

Sloveso **jít** má v kmeni přítomném kořen *jd-: jdu, jdeš ...*, v kmeni minulém (vary od supletivního kořene *š-š(e)d: šel, šli, přišel*). Přestože je sloveso *jít* nedokonavé, tvoří futurum se tvoří synteticky – předponou *pů: půjdu ... přijdu*. Sloveso **jet** má v sg. tvary od rozšířeného kmene *jed-*, minulé tvary od kmene *je-*. Podobně jako sloveso *jít* tvoří i sloveso *jet* (ač nedokonavé) futurum synteticky, a to předponou *po-: pojedou ... pojedou*.

2. slovesná třída

Významným znakem 2. slovesné třídy je dominantní charakter vzoru mine (s kmenotvornou příponou *-nu-* v kmeni minulém). Část sloves vzoru tiskne má dvojtvary podle vzoru mine – *tiskl/tisknul, odemkl/odemknul*. Některé tvary bývají významově odlišené, byl *vyvržen* z jejich středu, obsah žaludku *byl vyvrhnut*.

Slovesa se základem *-jmout* (*přijmout, zajmout, vyjmout ...*) se častují podle vzoru začne. U několika sloves jsou dvojtvary (*najal/najmul, napjal/napnul*) někdy významově odlišené – *ujal/ujmul*. Sloveso *sejmout* má přčestí činné ve variantním tvaru *sejmul/šňal*.

3. slovesná třída

Slovesa této třídy jsou velmi frekventovaná. Ke vzoru *kryje* patří řada sloves nejstarší slovní zásoby, dodnes však velmi frekventovaných – *pít, žít, hrát, hrát, pít* atd. Samohláska v kmeni se méně kvantitativně i kvalitativně – *piju, pít, hřeji/hráj, hrál* atd.

Pravidelné tvary vzoru *kupuje* umožňují zařazovat k tomuto slovesnému vzoru slovesa cizího původu: *entrovat, centrovat, dominovat, rekreovat, konstituovat ...* Tlak normy způsobil kodifikaci variantních tvarů obou vzorů

v 1. osobě sg. a 3. os. pl.: *kryjí/lu, kupují/lu, kryjí/ou, kupují/ou*. Varianty však nejsou stylově rovnocenné.

4. slovesná třída

Slovesa 4. slovesné třídy se vyznačují značnou dostupností mezi vzory.

Mezi vzorem prosí a trpí kolísají slovesa zvukomalebná: *chroptit/chroptět, šustit/šustět*. Obvyklejší jsou však tvary podle vzoru trpí.

Mezi vzory prosit a sázet jsou slovesa *musit/muset, myslit/myslet* *bydlit/bydlet*, která vytvářejí paralelní paradigmata – 3. os. ind. prez. akt. má tedy tvary *musí/musejí, myslí/myslejí, bydlí/bydlejí*.

Rozdíl ve tvaru 2. os. sg. imp. slovesných vzorů trpí a sází (*trp-Ø-*, *sáz-ej-Ø*) určoval i rozdílný tvar 3. os. pl. ind. prez. akt. sloves náležejících k těmto vzorům. Pod tlakem normy však byly u mnoha sloves kodifikovány dublety, oba tvary podle obou kdyisi rozhraničených paradigmat jsou spisovně: *schází/scházejí, přisluší/přislušejí, ale i bolí/bolejí*.

5. slovesná třída

Mnohá slovesa 1. slovesné třídy přijímají tvary 5. slovesné třídy jako dubletní (podvzor kope/kopá). Jsou to slovesa s tvarotvorným základem na retnice (p, b, m): *koupat – koupu/koupám, rubat – rubu/rubám, škubat – škubu/škubám* ... dále slovesa s kmenotvorným základem na sykavky, méně na hlásky zadopatrové (k, g, ch): *kousat, klouzat, kdákat, páchat*.

3.5.2.4 Slovesa atematická

Skupinu těchto sloves tvoří původní atematická slovesa *být, jíst, vědět*, k nimž se řadí sloveso *chtít*.

Nejsou zařazována do tříd a ke vzorům, to proto, že nemají přítomní kmenotvornou příponu (téma) v kmeni přítomném (*js-Ø-te*). Nejde však o nulovou realizaci morfému, jako je tomu v některých tvarech pravidelných sloves (*nes-Ø-te* = varianta s nulovou kmenotvornou příponou pro imperativní

tvary, *nes-e-te* = varianta s pozitivní kmenotvornou příponou pro přítomní tvary).

Atematická slovesa nemají pravidelná paradigmata, přejímají některé tvarotvorné formanty konjugačních vzorů (např. *vědí, věděl – trpí, trpěl*), označují tedy i jako slovesa **nepravidelná** či **izolovaná**.

Sloveso být se vyznačuje supletivností. Přítomní tvary tvoří od kořene *js-*: *jsen, jsi, je* (původně *jest*), *jsme, jste, jsou*, od kořene *by-* se tvoří infinitiv (*býti*),

příčestí činné (*byl*), kondicionálové tvary (*bych, bys* ...), přechodník minulý (*byv, byvši, byvše*), od kořene **bud-** se tvoří imperativ a futurum (*bud', budme, budu, budeme* ...). Kořen *-bud-* se v některých předponových slovesech vyskytuje i ve variantě *-byd-*: *zbude/zbyde, ubude/ubude*.

Sloveso jíst má přítomné tvary podle vzoru trpí (od neúplného kořene *j-*): *jím, jíš* ... Základem pro tvar 3. os. pl. je úplný kořen *jed-*: *jedí*; minulé tvary se tvoří od kořene *jed-* podle vzoru nese: *jedl, sněden* (tvar *snězen* není spisovný).

Sloveso vědět má přítomné tvary podle vzoru trpí (od neúplného kořene *-v*): *vím, víš*., 3. os. pl. od úplného kořene *ved-*: *vědí*; imperativní tvary mají podobu *věz, vězme, vězte*, minulé tvary se tvoří pravidelně od kořene *ved-* podle vzoru trpí: *vedl, veden*.

Sloveso chtít střídá *t/c* v sg. a v 1. a 2. pl. indikativu přítomní akt.: *chci, chceš, chce, chceme, chcete*, ostatní tvary z kmene přítomného mají odlišnou podobu – 3. os. pl. *chtěj* (zastarale *chť*), imperativ *chtěj, chťejme* ..., tvary přechodníku přítomného se uchovaly v ustrnulých příslovečných výrazech: *chtěje/chtě, chťejíc/chťíc* (*chť nechtě* to udělal).

3.6 Příslovce

Adverbia (příslovce) jsou neohebný, základní autosémantický slovní druh. Vyjadřují okolnostní příznak verba, adjektiva nebo jiného adverbia.

Primárně jsou příslovce ve větě příslovečným určením (*Pojď tudy, nechod lesem.*). Zvláštní skupina příslovců, tzv. **predikativa** (*možno, lze, zapotřebí, veselo ...*), tvoří součást přísudku (*Bylo tam příliš veselo. Je nutno zaplatit dluh.*).

Sekundárně bývá příslovce v pozici neshodného přívlastku: *Cesta dolů byla rozkopaná.*

Okolnostní příznaky se tradičně chápou jako vyjádření: místa, času, způsobu, příčiny.

Příslovce jsou schopna vyjádřit místo (*tam, nahore, uvnitř*), čas (*kvečeru, kdysi, často*), způsob a míru (*dost, hodně, docela, zbůhdarma*), příčinu (*naschvál*), žtetel (*jednoduše, školsky*). Možnosti příslovců však nejsou totožné s možnostmi, jaké mají v rovině syntaktické adverbiale (přísllovečná určení).

Významové skupiny adverbí (místa, času, způsobu ...) bývají dále rozruzněny. Při vyjádření časové okolnosti lze rozlišit např.:

- umístění na časové ose: předtím, včera, teď, dnes, potom, zítra;
- časové rozpětí: pořád, najednou;
- ohraničenost: pokaždé;
- opakovanost: často, vždy.

Poučení o sémantice jednotlivých příslovců přináší Slovník spisovné češtiny. Rozlišení některých významových rozdílů je v zájmu porozumění textu nutné. Někdy bývá vlivem dialektů posunut význam příslovců místa nebo času (*sem – tady, později – dále* – nespisovné dyl). Příslovce s dynamickým významem je nutno užívat po slovesech, která znamenají (přimo nebo v kontextu) pohyb, přemístění, změnu objektu, který se děje účastní. Příklady:

Přines tu knihu sem (nikoli tady). *Tady bylo veselo. Sem bych nikdy nechodil. Tady už jsem dlouho nesesedl. Přišel tam dále. Zášel tam dále, než bylo nutné.*

Tvoření příslovců

- odvozováním z přídavných jmen – *kamenně, krásně, vesele, přátelsky, domácí ...*;
- ustrnutím pádu substantiva – *večer, většinou ...*;

- z předložkových pádů jmenných tvarů adjektiv (spojením, spřažením – odtud výraz sprežka) – *zcela, docela ...* nebo substantiv – *nahoru, navrch* (viz část 1.1);

- ze zájmen (mají společné jednogramémové kořeny a podobně jako zájmena funkci zástupnou a deiktickou) – *tam, kam, kde, tam ...*;
- ze sloves odvozením – *ležmo, snožmo ...*, nebo ustrnutím slovesných tvarů (přechodníků) – *vstáváje lehaje, chtě nechtě* (viz část 1.1 o morfológickém slově);
- skládáním – *mernomocí, jaksepatří, bůhvídky* atd.

Stupňování příslovců

Příslovce jsou slova neohebná, neskloňují se. Mnohá z nich jsou však schopna vyjádřit míru okolnostního příznaku – stupňují se. Nejčastěji mají tuto vlastnost adverbia odvozená od kvalitativních adjektiv (*silně – silněji – nejsilněji*). Stupňování je slovtvorný proces.

Vývojové tendence

Způsob tvoření příslovců „spřažením“, tedy rozšiřování skupiny tzv. příslovečných sprežek, je velmi progresivní. Příslušnost takových nových slov k příslovcím je potvrzována i pravopisně – píšou se dohromady. Pravidla českého pravopisu postihují dynamiku vývoje tím, že kodifikují obě grafické podoby: *s podivem* i *s podívem*.

3.7 Předložky

Předložky jsou nezákladní, nesamostatný, synsémantický slovní druh. Význam vyjadřují jen ve spojení se jménem. Modifikují pád podstatného jména, podléhají se na vyjádření jeho vztahu k řídícímu slovu.

Přestože mají (zvláště předložky primární) ustálenou v kontextu zřetelnou sémantiku, jsou svým obsahem neostře, přesnější význam získávají až spojením se substantivem (nebo slovem zastávajícím jeho syntaktickou funkci). Kontext jejich význam zpřesňuje.

Předložky nejsou samy o sobě větným členem, stávají se však součástí toho větného členu, kterým je slovo, s nímž se předložka pojí. Ve spojení *vedla tam jen cesta přes les* je přívlaskem neshodným *přes les*.

Předložky se podílejí na vyjádření závislosti mezi slovesy (substantivy a adjektivy od nich odvozenými) a substantivy (*kreslit do památníku, kresba do památníku*), zpřesňují povahu jejich vzájemného vztahu (*jet na jih, jet k jihu, jet kolem rovníku ...*) a přispívají tak k upřesnění výsledné sémantiky výpovědi (*sedět za stolem, sedět na stole, sedět uprostřed stolu*).

Bez předložek by nemohly být realizovány mnohé gramatické významy: 6. pád jmen (*po večerech, o Smolíčkově, ve vile*) a některé typy slovesně-jmenných přísudků (*dům je na prodej*).

Předložky primární tvoří uzavřenou skupinu slov, která jsou neodvozená (původní) a mají význam zpřesňovat především vztahy časové a prostorové a některé jejich přenesené významy (*cesta do lesa, do hlubin, k městu, k srdci ... do minulosti*).

Předložky sekundární

Vstupují do souboru předložek jako ustrnulé jmenné výrazy s primární předložkou (*kvůli němu, v průběhu prázdnin*) nebo jako ustrnulé jmenné výrazy bezpředložkové (*díky němu, během prázdnin*), popř. jako ustrnulé tvary sloves (*vyjma nepřítomných, počínaje čtvrtkem*).

Vazby k pádům: předložky primární i sekundární se mohou pojit s jedním, dvěma i více pády.

Upozorníme jen na některé okruhy:

S **1. pádem** se pojí jen předložky cizího původu: *kontra, versus, à la*. Předložky *kvůli a díky* se pojí jen s **3. pádem**: *Šla do kina kvůli němu. Nové vybavení pořídili kvůli dítěti. Díky praxi se naučila německy.* Předložka *proti (naproti)* se pojí se **3. pádem**: *Naproti jeho pracovně stál malý stolek s křeslíky.*

Předložka *nimo* se pojí se **4. pádem**: *Mimo něho tam nepřišel nikdo. Nejezděte mimo vyhrazené území. Zarižení je mimo provoz.*

Předložka *za* se vyskytuje ve **4. pádě**. (*Koupili to za pakatel.*) a v **7. pádě** (*Za domem nikdo nebyl.*)

Vývojové tendence:

Otevřený a stále se rozšiřující je soubor sekundárních předložek. Výrazy (příslowce nebo v některém tvaru ustrnulé podoby ohebných slov) prodělávají slovnědruhovou transpozici.

Význam jejich původního sdělení se oslabuje a je schopen přenosu do situací sémanticky obdobných, gramaticky odlišných:

- *udělal to starému strýci k vůli* (předložka + podstatné jméno) – strýcova vůle přimět někoho k něčemu měla na činnost (*udělal*) významný vliv; *udělal to kvůli* (předložka) strýci;
- *dosáhl výsledku strýcovým prostřednictvím* (podstatné jméno) – strýc měl funkci zprostředkující osoby, prostředníka v jednání; *dosáhl výsledku prostřednictvím* (předložka) strýce.

Sekundární předložky pomáhají přesněji vyjádřit zvláště abstraktní vztahy mezi slovy: vztahy časové (*kolem, počínaje, mezi, v průběhu ...*), vztahy příčinné a důvodové (*kvůli, vinou, zásluhou ...*), vztahy podmínkové (*za předpokladu, v případě ...*), vztahy přípustkové – *navzdory, za cenu ...*) atd.

V případech, že jsou tvořeny víceřadně, že na konci předložkového výrazu je primární předložka, je pádová forma pojícího se substantiva řízena touto koncovou primární předložkou: *bez ohledu na* (4. p.), *s ohledem na* (4. p.), *se zřetelem k* (3. p.).

3.8 Spojky

Spojky jsou neohebný¹, synsémantický, slovní druh. Spojují výrazy nebo věty a vyjadřují tak vnitrovětné a mezivětné vztahy koordinační a dominační.

Koordinace je syntaktický vztah mezi větnými členy (a větami)² na téže syntaktické úrovni.

Složky koordinační skupiny zaujímají navzájem významové poměry, pro jejichž vyjádření mohou (ale nemusí!) být použity spojovací výrazy.

Spojky v koordinačních vztazích se nazývají **spojky souřadící (parataktické)**. Podle toho, jaký významový poměr pomáhají realizovat, se rozlišují³

- slučovací (*a, i, ani, nebo*)
- stupňovací (*ba, ba i*)
- odporovací (*ale, avšak, však, leč*)
- vylučovací (*nebo, anebo*)
- příčinné (*neboť*)
- důsledkové (*tudíž*).

Dominace je syntaktický vztah, kde je jedna složka nadřazena složce druhé.

Za účasti spojek jsou dominovány zpravidla větně vyjádřené větné členy – *... těšil se, že bude lyžovat ...*, méně často nevětně vyjádřené větné členy – *... pěkný, i když oblačný večer*.

Spojky spojující závislé větné členy (většinou věty) s dominující složkou výpovědi se nazývají **spojky podřadící (hypotaktické)**. Dělí se na

- obsahové (*že, aby, at, -li, když, kdyby, jestli*)
- časové (*až, když ...*)
- příčinné (*protože, poněvadž, jelikož, když, že ...*)
- účelové (*aby, by, at*)
- podmínekové (*jestliže, kdy, -li ...*)
- přípustkové (*ač, ačkoliv, i, aniž*)
- stovnávací (*jako, jak, jakoby*)
- výjimečné (*leđa, ledaže*).

Výše jsou uvedeny jednoslovné spojky. K vyjádření koordinace i dominance však

slouží i další spojovací prostředky, jejichž součástí jsou i slova jiných slovních druhů:

a) Spojkové výrazy (spojková sousloví)

Mají platnost spojovacích prostředků hypotaktických i parataktických: *i když, hned jak, a proto, než aby*. Vyskytují se pohromadě, jsou složeny ze spojek nebo vznikají jako kombinace spojek a příslovce. Takto vzniklý celek má nový význam, vždy poněkud jiný, než měly obě části takového „sousloví“ před svým spojením.

b) Vícedílné spojkové výrazy

Vyskytují se odděleně v obou (tentokrát paratakticky) spojovaných částech textu (*buď – nebo, nejen – ale, hned – hned, tak – tak*); opět se zde kombinují spojky a příslovce.

Spojkové výrazy (spojková sousloví) i vícedílné spojkové výrazy jsou tradičně zařazovány mezi spojky.

Relativa – nejsou spojkami, pouze plní jejich funkci. Vyjadřují mezivětné (převážně dominační) vztahy a jsou zároveň **větnými členy** věty vedlejší, v níž stojí:

Výrobek, který nabízíme, je z naší produkce. Relativum který (vztažné zájmeno) je ve větě vedlejší podměttem. Nevěděl, kam má jít. Relativum kam je příslovce a ve větě plní funkci příslovečného určení místa. Ve školské praxi se relativna zahrnují mezi spojovací výrazy¹, i když je jim přiznávána větnočlenská platnost.

Relativa vstupují do „dvojic“ s odkazovacím výrazem v řídicí větě a vznikají **korelativa**, tzv. souvztažné výrazy: *Chtěla vidět pouze to, co si předtím vybrala*.

Vedlejší věta tvoří s první složkou souvztažného výrazu (*to*) komplexní jednotku (*to, co si předtím vybrala*), která je celá větným členem (předmětem). Základem předmětu je výraz v řídicí větě (*to*). Vedlejší věta zpřesňuje obsah základu větného členu (*to*). Zpřesňovaný větný člen je jmenný, je to tedy věta přívlásková.

Vývojové tendence

Soubor spojek je uzavřen, avšak nové (měnící se) komunikační potřeby způsobují posuny významů u nově vzniklých spojkových výrazů – např. *hned +*

¹ Spojky jsou neohebné, jediný případ „ohebnosti“ se uvádí u kondicionálových tvarů slovesa *být*, jsou-li se spojkou – *abychom, kdybychom* (viz komentář u Tab. 40).

² Větný člen může být vyjádřen nevětně – *Těšil se na lyžování*. Výraz *na lyžování* je nevětně vyjádřený předmět. *Těšil se, že bude lyžovat*. Věta *že bude lyžovat* je větně vyjádřený předmět.

³ Uplný soubor spojovacích výrazů uvádí *Milutinice český 2*, 1986, s. 214n.

¹ Spojovacími výrazy jsou tedy spojky (*ale, protože, a proto, nejen – ale*), vztažná zájmena (*kdo, který ...*, a to i v pádových formách) a vztahná příslovce (*kam, kde, proč*).

jak (příslovce + spojka) je synonymní se spojkou *jakmile*, každý člen této synonymní dvojice však náleží jinému jazykovému stylu.

3.9 Částice

Částice (partikule) jsou nezákladní, nesamostatný, synsemantický slovní druh. Nejsou součástí syntaktických vztahů, ale pomáhají ve výpovědi formovat vztah mluvčího k adresátovi, ke sdělovanému obsahu, nebo k jiným skutečnostem.

Vlastnosti částic

Postavení částice ve slovosledu záleží jen na tom, jaký má mluvčí (autor výpovědi) komunikační záměr. Školská poučka o uvozování vět částicemi v praxi neplatí tak důsledně, jak bývá prezentována:

Já tam asi napíšu.

Básníkova tuším třetí sbírka se stala jeho přítelem inspirací pro hudební ztvárnění motivů snů a neuchopitelných představ.

Kéž by nám něco napsala! Postavení na začátku výpovědi mívají částice tam, kde bývá vyjadřováno přání či tužba.

Při zařazení slova k částicím je třeba důsledně uplatnit kritérium syntakticko-funkční – sledovat, zda slovo je, či není větným členem. Částice netvoří se slovy ve výpovědi skladební dvojici, není větným členem.

- *Rozhodně tam nikdo nespál.* Slovo *rozhodně* zde není příslovcem ve funkci příslovečného určení způsobu (nelze se na něj ptát řídicím slovem *nespal*), slovo *rozhodně* zde slouží jako prostředek, který posiluje apelovost výpovědi.

- *Jeho hlas zněl velmi rozhodně.* Zde slovo *rozhodně* rozvíjí sloveso *zněl*. Je tedy větným členem – příslovečným určením. Při určování slovního druhu budeme tedy volit mezi autosémantickými slovními druhy. Slovo *rozhodně* je zde příslovcem.

Množství typů komunikačních situací, ve kterých částice podporuje chtěný účinek sdělovaného obsahu, je tak velké, jak bohatá je komunikační praxe.

Utváření

Částice (partikule) jsou nezákladový neohebný slovní druh. Mají rozmanitý původ. Jako částice mohou sloužit slova, která byla původně jinými slovními druhy:

- *podstatným jménem* (*Nebyla to pravda žádná výhra, takže šance*);

- spojkou (*Já jsem to ale viděl!*);
- příslovcem (*Stejně tam byli všichni*);
- slovesem (*Budete tam doufám všichni. Budete tam, doufám, všichni*).

Některé částice vznikly ustrnutím těch tvarů ohebných slov, popř. těch slovních spojení, která se opakovaně osvědčila jako účinná podpora komunikačního záměru.

1. Částice ze sloves

Při formulaci podotknutí, připomínky, dodatku se často vyskytují slovesa myšlení (*myslet, tušit*): *Myslím (tuším), že to byla Radka, která nám telefonovala.* V tomto vyjádření jsou slova *tuším, myslím* určitými slovesnými tvary, jsou základy přísudku (přísudkové části). Jsou to slovesa předmětová, potřebují předmětové doplnění (stov. o valenci sloves 3.5.1). Předmět je vyjádřen větně (větou předmětnou – *že to byla Radka ...*).

V jiné výpovědi (*Byla to tuším Radka, která to řekla jako první*) totéž slovo (*tuším*) ztratilo vlastnosti slovesa v určitém tvaru, tedy schopnost organizovat další větné komponenty. Slovo *tuším* je částicí, která modifikuje výpověď s cílem relativizovat tvrzení. Slovesný původ je patrný jen z podoby ustrnulého tvaru. Větu organizují slovesa *byla* a *řekla*.

2. Částice z předložkového pádu substantiva:

Bezesporu to pro nás bylo jednodušší. Zase bylo *kupodivu* otevřeno.

Původní význam substantiva obsaženého v částici dotváří záměr, s jakým je výpověď pronesena (určitost tvrzení, neproblémovost, jednoznačnost v případě prvním, údiv, překvapení v případě druhém). Jako částice slouží i nespřezžené spojení předložky a číslovky: *Za prvé ... za druhé ...* (viz níže).

3. Částice ze spojení slovesa a zájmena:

Dejme tomu (zde částice strukturující text). *A co říkáte* (,) *dejme tomu* (,)
takovému návrhu?

4. Za částice jsou považovány i **ustálené výpověďové celky**: *Vem na to jed, že nepřijde.*² Ze současné mluvené komunikace známe spojení *to si piš(te)*, *že ...*

¹ Výraz *doufám* se neodděluje čárkou tehdy, je-li chápán jako částice, je-li míněn jako vsuvka větné povahy, čárkou se odděluje (viz Pravidla českého pravopisu, výklad v části čárka v větě jednoduché).
² *Encyklopedický slovník češtiny*, 2002, s. 63.

Druhy částic

Typ částic je dán kontextem. Některé částice mění svoji charakteristiku (funkci) s měněním se kontextem:

Částice apelové posilují vyjádření otázky, žádosti, rozkazu, přání, přesvědčování, ujišťování, odporování, výhrůžku, výtky: *To není možné, copak jste to nikdy neviděli? Aby to tak byla pravda! Tys to už přece viděl. Však počkejte! Vždyť už běžte!*

Částice hodnotící tvoří obsáhlý soubor výrazů, které slouží k vyjádření míry jistoty, pravděpodobnosti, možnosti, nutnosti, které podporují hodnotící formulace apod.: *Zdá se, že to nejspíš (asi) nevěděli. Oni to prý nevěděli. Ani dlouhá zkušenost jim teď samozřejmě nedává právo soudit. Vůz dosáhl rychlosti až 220 km za hodinu.*

Do této skupiny se řadí i slova *ano, ne* a jejich ekvivalenty (*bohudík, nikoli, samozřejmě, očividně, baže ...*).

Částice emocionální vyjadřují překvapení, podiv, politování, uspokojení, zklamání, lhostejnost, obavu: *Zase bylo kupodivu otevřeno. Nezkoušej to, stejně to nevyjde. Stejně byl nejlepší!*

Částice strukturující text se výrazným způsobem podílejí na soudržnosti a spojitosti textu, zajišťují jeho porozumění. Signalizují začátek a konec textu, uskutečňují členění výřtů, odkazové členění:

Zárovenň obraťte pozornost ke koncepci prostoru. *Všimněte si dále nádherné klenby.*

Nebylo nic, co by se jim dalo vytknout, zkrátka byli dobří.

Nebudeme tam nic stavět, za prvé tam není dost pracovních sil a za druhé není zatím zaručen odbyt výrobků.

Vývojové tendence

Mají-li částice funkci dotvářet výpověď s ohledem na záměr mluvčího i ostatní kontextové skutečnosti, jsou jistě zajímavým polem zkoumání ty částice, které slouží ekonomičnosti vyjádření – částice vzniklé slovnědruhovou transpozicí ze substantiv (zde i vulgarismy), ustrnulých slovesných tvarů, příslovci z kvaliativních adjektiv (*prostě, vlastně*).

3.10 Citoslovce

Citoslovce (interjekce) jsou nezákladní slovní druh, který má specifickou komunikační funkci. Mnohá citoslovce tvoří samostatné výpovědi nevětné povahy (větné ekvivalenty).

Citoslovce jsou specifický nástavbový slovní druh. Může zastávat funkci citoslovceho přísudku: *A v tom Zita nenápadně hop ze zídky a už je uvnitř zahrady.* V tomto kontextu je autosémantikum (podobně jako substantiva, verba ... viz Tab. 1.)

Častěji funguje citoslovce jako synsémantický slovní druh.

U nezvukomalebých výrazů s vyhraněnou komunikační funkcí lze očekávat obousměrnou slovnědruhovou transpozici mezi citoslovci a částicemi:

Probůh, to snad ne! Zde je slovo **probůh** citoslovce, odděluje se od ostatního textu čárkou.

Tak už to probůh řekněte! V této výpovědi plní totéž slovo funkci částice, zesiluje intenzitu výzvy.

Utváření

Citoslovce vznikala ustálením podoby zvuků (*frrr, hů, chichi*). Citoslovci tedy nejsou ty grafické záznamy zvuků, které nemají ustálenou grafickou podobu, nejsou sem zařazovány ani ty přepisy zvuků, jichž podoba je rozkolísaná (např. zvuky v bublinách komiksů).

Do souboru citoslovci přecházejí i slova jiných slovních druhů (*k čertu, dopřič*).

Tradičně jsou rozlišována citoslovce

- zvukomalebá: *frrr, hů, chichi ...*;
- kontaktoá: *Pozor! Ahoj! Puť, puť ..., hybaj, pardon ...*;
- emocionální: *br, fůj, mřam, basama s fousama ...*

Vývojové tendence

Soubor citoslovci je uzavřeným slovním druhem. S existencí nových skutečností a jevů v životě člověka se dá očekávat vznik nových citoslovci zvukomalebých. Do skupiny citoslovci vzniklých slovnědruhovou transformací přicházejí nová slova, ale i celá spojení slov. Encyklopedický slovník češtiny (2002, s. 56) uvádí tyto příklady: **Hopinky a jde se dále. U všech ráhen a kosatek, kam to lezeš?**

CVIČENÍ

ČLENĚNÍ SLOVNÍHO TVARU

Text k úkolům 1–7:

Přiznávám, že mi při těchto slovech přeběhl mráz po zádech. Rozčilení, jež se chvělo v doktorově hlase, nám ukázalo, že i on sám je hluboce pohnut tím, co nám řekl. Holmes se vzrušením předklonil a v jeho očích zasvitl tvrdý chladný lesk, jaký v nich sršel pokaždé, když byl něčím prudce zaujat.

„Vý jste to viděl?“

„Tak zřetelně, jako vidím vás.“

„A nic jste netekli?“

Arthur Conan Doyle: *Pes baskervillský*

1. Vyberte slova neohebná.
2. U vyznačených slov ohebných rozlište tvarotvorný základ a tvarotvorný formant.
3. Označte kořeny slov.
4. Ve kterých slovech se kořen shoduje s tvarotvorným základem?
5. Z celého textu vypište slova s adjektivním tvarotvorným formantem.
6. Vypište tvary substantiv s nulovou koncovkou.
7. Proveďte úplný morfematický rozbor slov přiznávám, rozčilení, doktorově, ukázalo, hluboce, tvrdý, zaujat, jste.

DRUHY SLOV

Text k úkolům 8–9:

Pomlouvám lze čelit lehkým úsměvem, jedinou větičkou je odmítnout jako pitomost, která mě vlastně ani nezajímá. Musím bohužel připustit, že opravdu účinně zamezit šíření klepů a pomluv o sobě je těžké, ba nemožné. Nejlepší léčbou je i zde prevence zaměřená na svět kolem nás a usilující redukovat na minimum fámy, polopravdy, lži.

Ivo Plaňava: *Jak (to) spolu mluvíme*

8. Zařaďte slova ke slovním druhům.
9. Nahraďte slovo *lze* synonymním vyjádřením, pozorujte rozdíl.

Text k úkolům 10–11:

Muž je – z vrozené hlouposti – specialista; zakousne se do svého mětier nebo do své vášně a pak nevidí napravo ani nalevo; jeho osudem je stát se odborníkem, ať už v bakteriologii nebo ve výrobě koženého zboží nebo konečně v literární historii. Jeho duše má puzení se do něčeho zažrat a to ostatní pustit; zajímá se jen o svůj výsek světa (a krom toho snad ještě o politiku), a právě proto tu a tam vykoná na svém poli něco náramného: zrovna pro tu omezenou, jednostrannou, chlapeckou a náruživou zažranost.

Karel Čapek: *O lidech*

10. Uplatněte kritéria pro určování slovních druhů a najděte slova, která náležejí do skupiny charakterizované jako:

- a) slovní druhy základní – v nich slova neohebná
- b) slovní druhy nesamostatné (synsémantické).

11. Který z nástavbových slovních druhů není v textu zastoupen?

PODSTATNÁ JMÉNA

Text k úkolům 12–15:

1. Rozdílnost v psaní písmena v kořeni slov *mlýn* a *mlít* je dána rozdílným původem obou slovních jednotek. 2. Nedoslýchaví, ale i *jedinci* s vážnějším sluchovým postižením bývají integrováni v běžných školách. 3. Všechna havěť se seběhla na dvůr. 4. Nový zástupce se rád starého *břemene*, jímž byly sliby předchůdce Bendeho, zbavil. 5. *Pofíže* nedělalo šerpovi ani neforemné a těžké břemeno. 6. Všechny soudcovy poznámky byly uloženy v archivu. 7. Obě *Koreje* vystupují na olympiádě jako jedna země. 8. Znal *chlapce* z dřívěška jako velkého *popletu*. 9. V chladu sklepa je přichystáno odleželé *srnčí* na biftek. 10. *Rukojmímu* poskytl kusé informace.

12. Vyhleďte substantiva.
13. Převeďte vybraná substantiva do základního tvaru.
14. Zaměřte se na nominativní tvarotvorný formant vybraných substantiv a určete:
 - a) deklinační typ (podle zakončení v základním tvaru)
 - b) vzor.
15. Určete mluvnické kategorie a vzor vyznačených substantiv.

V následujících cvičeních (16–22) převádějte tvary substantiv do náležitých pádů. Uvádějte i variantní tvary.

16. Převeďte do genitivu singuláru:

Sándor Petőfi, Boris Hlavica, Hugo Nagy, Josef Ignác Bajza, Jakub Karpiňski, vzácný kámen, tento pátek, minulý čtvrtek, nalezenny peníz, skvělá idea, naše Andrea, městská čtvrť, město Levoča, silná nit, třinecká ocel, její nemoc.

17. Převeďte do dativu singuláru:

Bůh Zeus, Václav Tille, Josef Kajetán Tyl, naše Nadě, zářivý plamen, středověký peníz, pěkný den.

18. Převeďte do vokativu singuláru:

Vzácný umělec, bůh Zeus, Karel Švec, náš obhájce, Vladimír Mráz, kolega Hrabě, Julius Hraběta, Alois Kubů.

19. Převeďte do nominativu plurálu:

Dobrý řidič, můj rodič, zimní den, náš kůň, olomoucký kněz, slohotvorný činitel, domorodý nosič vody, nosič na lyže, dřevěný táč.

20. Převeďte do genitivu plurálu:

Zimní den, náš kůň, krásná jeskyně, těžká chvilě, známá definice, velká žába, plovoucí kra, ramena jeřábu, opálená dívčí ramena.

21. Převeďte do lokálu plurálu:

Proutěný koš, ozdobný košíček, bývalý manžel, náročná práce, lehká nemoc, kuličkové ložisko, malé políčko, řasnaté roucho, ramena jeřábu, opálená dívčí ramena, vysoká nebesa.

22. Převeďte do instrumentálu plurálu:

vraný kůň, velké čarodějovo oko, opálená dívčí ramena, nový kněz, dobrá odpověď, malebná ves, velká lež, veš šatní.

23. Určete mluvnické kategorie vyznačených substantiv.

1. Malé dítě je **popleta**.
2. Kamil si vzal do školy plyšového **medvídka**.
3. Všechen škodlivý **hmyz** byl vyhuben příroznými prostředky.
4. Čím byly tenkrát zničeny tyfové **bacily**?
5. Viděli jste všechnu tu **havěť**?
6. Vidíš ho, to je **ničema**, že?
7. Soused si koupil nového **fiata**.
8. **Praváky** sice nenašel, ale **kozáka** měl pěkného.

24. Určete mluvnické číslo následujících substantiv.

V singulárních tvarech odlište singularia tantum, v plurálních tvarech pluralia tantum. V hraničních případech vytvořte jednoduchý odlišující kontext. V úvodu výčtu je naznačen významový okruh pojmenování.

1. DŮM – vrata, dveře, vidle, hrábě, harampádí, okna, podlahy, trámy, obklady, kamna, lustry, trámovi;
2. ČASOVÉ ÚSEKY – dožínky, Velikonoce, prázdniny, šedesátiny, námluvy, Hromnice, pondělky, stoleť;
3. HUDEBNÍ NÁSTROJE – varhany, dudy, bubny, housle, kytary, žesť, trubky, klarinety, tympány;
4. POTRAVINY A POKRMY – kvasnice, droždí, povidla, plíčky, játra, filé, karé, knedlíky, droby, rýže, otruby;
5. ŽIVOČICHOVÉ – drůbež, dobytek, zvěř, hmyz, ptactvo, hlodavci, savci, zvířectvo, skot, včelstvo.

PŘÍDAVNÁ JMÉNA

Text k úkolům 25–29:

1. Vedle obvyklé přetahované mezi německými a japonskými značkami o první místa vyplývá z letošní Millerovy zprávy alarmující růst průměrného počtu závad. 2. Kromě stále složitější a k poruchám náchylnější techniky mohou být vinni také majitelé, kteří se o automobily nestarají. 3. Staré tetino auto bylo nedávno zajištěno bezpečnostním zařízením a opatřeno lakem svítícím novotou. 4. Mnozí dospělí vzpomínají na napětí i poučení zažívané v dětství při čtení Štorchových knih.

25. Vyhledejte adjektiva.

26. Rozlište je na tvrdá, měkká, přivlastňovací.

27. Určete typ skloňování; u přídavných jmen přivlastňovacích specifikujte typ skloňování u příslušného tvaru.

28. Vyhledejte ta slova, která mají adjektivní formanty, ale nejsou adjektivy; určete jejich slovnědruhovou platnost.

29. Určete mluvnické významy přídavných jmen obvyklé, Millerovy, složitější, tetino, Štorchových. Uveďte vzor.

30. Tvořte komparativy následujících adjektiv:

Bledý, břítký, čistý, dobrý, drahý, jednoduchý, krátký, krotký, krutý, křehký, křepký, měkký, raný, řídký, snadný, strohý, sypký, tichý, tuhý, zadní, zlý.

ZÁJMENA

31. Vyhleďte zájmena v prvním cvičném textu (Přiznávám, že mi při těchto slovech ...).
32. Určete jejich druh (postupujte přes základní tvar).
33. Určete typ skloňování a vzor zájmen ohebných.
34. Doplňte tvary zájmena *on, ona, ono*. Zdůvodněte, proč některé tvary začínají na *n*.
1. Byli (Isg.) ... nadšeni.
 2. Nedívej se na (Asg.) ... moc dlouho.
 3. (Dsg.) ... to nechteř povědět.
 4. Proč (Dsg.) ... nenapíšeš?
 5. Nemusíte se (Gsg.) ... vůbec bát.
 6. Nebylo zvykem, aby (Dsg.) ... dávali dárky.

35. Nahrad'te zájmeno který zájmenem *jenž*. Zdůvodněte, proč některé tvary začínají na *n*.

1. Řecko je země, na kterou stále rád vzpomínám. 2. Poznal lidi, kterým mohl vždycky důvěřovat. 3. Skliffka, která byla zasazena v ozdobných oknech, vrhala rozmazaná světélka. 4. Svěží nádherná příštího jitra poněkud zahladila sklíčující dojmy, kterými na nás zámeck včera zapůsobil. 5. Dědeček byl muž, který se vždy a všude řídil demokratickými zásadami. 6. Pan Teodor poslal čtu sklepníků, která utvořila řetěz, kterým putovaly do hudebního pavilonu židle a stoly. 7. Vzpomínal na švitorění ptáků, kteří tu kdysi bývali. 8. Vhodil do schránky obálku, kterou ukrýval v hluboké kapse pláště. 9. Čekal na člověka, pro kterého byly všechny ty objemné obálky určeny. 10. Poznala vůni, na kterou už téměř zapomněla.

36. Doplňte tvary zájmena *týž/tenýž*.

1. Volával vždy v ... noční hodinu. 2. Blížili se ... ulicí jako jejich nepřítel. 3. Pozvání přijali ... lidé. 4. Všimli jsme si, že byly vystaveny znovu ... předměty, ... kresby, ... díla. 5. Tiskoviny pošlete v ... obálce jako minule. 6. Každý den hovořili o ... věcech. 7. Nedožvěděl se nic nového, mluvil totiž s ... lidmi na ... místě. 8. Přestože všechno probíhalo v ... čase pomocí ... prostředků, výsledek nebyl ..., byl bohužel zcela opačný. 9. Košík se podobal tomu ztracenému, byl vlastně ..., zhotovený patrně ... rukama. 10. Událost měla dohru ještě ... dne.

37. Doplňte tvary zájmena *sám/samý*.

1. Když jsme odjížděli, byl všude ... zmatek. 2. Potrestala ... sebe. 3. Obě sestry to dokázaly docela 4. Děti, nechoďte tam ...! 5. Dostali se na ... okraj skály. 6. Nejen provoz, ale už i ... stavba bude velmi nákladná. 7. Nepotřebovali společnost, věnovali se jen ... sobě. 8. Zastihl oba bratry ... na zahradě. 9. Zabýval se jen sebou 10. Vymýšleli celý den ... hlouposti.

38. Doplňte tvary zájmena *všechn*.

1. Vydal při práci ... sílu. 2. Opřel se do branky ... silou. 3. Učinit přítrž ... zlu bylo jeho přání. 4. Je tam ... nábytek? 5. Doplňte ... chybějící slova.

39. Umístěte do textu zájmena přívlastňovací. V případě několikerého řešení výběr zdůvodněte kontextem.

1. „Měl bys, Matěji, věřit ve ... schopnosti,“ poznamenala Lucie. 2. Pojedou Polákovi ... autem? 3. Lhotečtí by se měli lépe starat o úrodu na ... polích. 4. Petr psal zprávu ... sestře Heleně. 5. Jsem zvyklý nést odpovědnost za ... kroky.

40. Doplňte tvary zájmen v závorkách. Označte u zájmen tvarotvorný formant.

1. V (tenhle, tamten, onen) knize určitě nenajdeš všechno. 2. Hledal informace v (jakýsi, tento, onen) slovníku. 3. (Kdopak, tenhle, on) jsi tam potkal? 4. Vzpomeň si na mě, až si budeš listovat (tento, onen, týž/tenýž) albem. 5. V (ledaco, cosi, tohle) měl pravdu. 6. (Její, jeho, tyhle) rukama prošli všichni nováčky.

ČÍSLOVKY

41. V následujícím textu vyhleďte číslovky, určete jejich druh.

42. Určete typ skloňování (a vzor) číslovek ohebných.

1. Na háčku visely dvoje klíče. 2. Cvičení utvořili pětice. 3. Chystali se na cestu půl druhého roku. 4. Benzín tehdy koupil za pár korun. 5. Na děti někdy tak trochu zapomínali. 6. Číslice tři, sedm a jejich násobky mají v lidové slovesnosti významné místo. 7. Tolikeré opakování by mělo přimést jakýsi výsledek. 8. Kolikrát se ještě budeme muset vrátit na začátek? 9. I nula má svůj význam. 10. Vlak přijel s několikanutovým zpožděním. 11. Číslo dvacet čtyři dělte šesti na tři desetinná místa, zaokrouhlete na setiny.

43. Uveďte správné pádové formy číslovky.

(Nejdříve určete typ skloňování a vzor, podle něhož budete tvar tvořit.)
Jeden (G), tři (G), čtyři (I), pět (I), první (Ipl.), obojí (Ipl.), málo (Gsg.), pětice (Isg.).

44. Uveďte správné tvary kombinovaných číslovkových výrazů a počítaných předmětů.

1. Všem 3256 (obyvatel) byly zaslány podrobné informace. 2. Bavili se o 265 000 (koruna). 3. Musíte započítat 232 (položka). 4. Celý dokument se skládal z 254 (část).

SLOVESA

Text k úkolům 45–49:

Vězte, že to, co šplouchá uvnitř kokosu, není kokosové mléko, ale kokosová voda. Lahodný nápoj, i v nejparnějších dnech chladný, neboť před sluncem je zamčen na tři zámky: jádrem, skořápkou a vlasatým obalem. Chlazenou kokosovou vodu nabízejí na cejlonském venkově, ale můžete si ji objednat i v nejdražších kolombských hotelích. Kokosové mléko je hustá mastná tekutina, jež se získá vymačkáním čerstvě nastrohaného jádra kokosu. Cejlonská kuchyně se bez ní neobejde.

Podle M. Zikmunda a J. Hanželky

45. Vyberte z textu slovesné tvary.

46. Rozlište tvary jednoduché a složené.

47. Rozlište tvary určité a neurčité.

48. Označte tvary činné (aktivní) a trpné (pasivní).

49. Pojmenujte tvary určením způsobu a času českou i mezinárodní terminologií.

Text k úkolům 50–53:

Na postoj svého oponenta se nedívejte jako na překážku, ale jako na něco, co vám otevírá nové možnosti vyjednávání. Podněcujte ho k tomu, aby vám řekl co nejvíc. Protože odmítl Kučeroovým jakkoli vyhovět, museli mu sdělit, předstírajíce nepříliš přesvědčivě lhostejnost, že se pokusí najít jiného kupce.

50. Vyhleďte slovesné tvary.

51. Určete, zda jsou určité, či neurčité.

52. Určete, zda jsou jednoduché, či složené.

53. Pojmenujte je českou i mezinárodní terminologií.

Text k úkolům 54–59:

Sancho vida, že svítá a že se horempádem řítí chvřle, jeho neštěstí, rozhodl se lstí dostat svého pána z proklatého města. „Pane, nebylo by patřičné, abychom vešli tak časně a tak uprášení rovnou ze silnice. Pojedme zas do háječku a já vás ohlásím u královny ve vhodnou dopolední hodinu – jak předpisují rytířská pravidla. Nejsme ledajací vandráci! Co tomu, Milosti, říkáte?“

Jaromír John: Příběhy Dona Quijota

54. Vyhleďte slovesné tvary.

55. Určete, zda jsou určité, či neurčité.

56. Určete, zda jsou jednoduché či složené.

57. Určete jejich mluvnické kategorie.

58. Proveďte zařazení sloves do třídy pomocí kmene přítomného) a pomocí kmene minulého určete vzor.

Zařazení slovesa do třídy a ke vzoru:

O zařazení do třídy rozhodují vlastnosti kmene přítomného, o zařazení ke vzoru vlastnosti kmene minulého.

KLOUZAT

Kmen přítomný – klouže

Kmenotvorná přípona -e → sloveso náleží do 1. slovesné třídy

V 1. slovesné třídě jsou vzory *nese, bere, maže, peče, tře*. Před zařazením ke vzoru se srovná hláska stojící před kmenotvornou příponou kmene minulého s hláskou stojící na stejném místě u vzoru.

Kmen přítomný	Hláška před km. příponou	Přičestí činné	Kmen minulý
	o zařazení ke vzorům spolurozhoduje hláška před km. příponou		zařazení ke vzoru se řídí kmenotvornou příponou kmene minulého
nese	obojetná (tvrdá)		
bere	tvrdá (obojetná)		
maže	měkká	mazal	maz-a-
peče	měkká	pekł	pek-Ø-
tře	měkká	třel	tř-e-
KLOUŽE	měkká	KLOUZAL	KLOUZ-A-
	sloveso <i>klouzat</i> nebude patřit ke vzorům <i>nese ani bere</i>		sloveso <i>klouzat</i> se tvaruje podle vzoru <i>maže</i>

Poznámka: O kolísání sloves mezi 1. a 5. slovesnou třídou viz *Poznámky k tvarům některých sloves* dále v textu. Důvod kolísání (totožnost tvarotvorného formantu v kmeni minulém) je zřejmý.

BZUČET

Zařazení do třídy:

Kmen přítomný – *bzučít*

Kmenotvorná přípona -í- → sloveso náleží do 4. slovesné třídy

Ve 4. slovesné třídě jsou vzory *prosít, trpět, sázet*. O zařazení slovesa ke vzoru rozhoduje kmenotvorná přípona kmene minulého, u sloves *trpět* a *sázet* i tvar imperativu, slovesa *vzoru sázet* mají v imperativu kmenotvornou příponu -ej-, slovesa *vzoru trpět* mají kmenotvornou příponu nulovou:

Přičestí činné	Kmen minulý	Imperativ	Zařazení	Tvar 3. os. mn. čísla
	sloveso <i>bzučet</i> nebude patřit ke vzoru <i>prosít</i>	o zařazení rozhodl tvar imperativu		
prosil	prosi-			
trpěl	trpě-	trp-Ø-Ø		trpí
sázel	sáze-	sáz-ej-Ø		sázejí
BZUČEL	BZUČE-	BZUČ-Ø-Ø	sloveso <i>bzučet</i> se tvaruje podle vzoru <i>trpí</i>	BZUČÍ

Poznámka: Podle poslední kodifikace je možno u řady sloves 4. slovesné třídy užívat ve 3. osobě tvary podle obou vzorů (nikoliv však u slovesa *bzučet*).

59. Převeďte sloveso do opačného vidu a pozorujte změnu v zařazení do třídy a ke vzoru.

60. Vytvořte tvary z infinitivů *pozdravit, vzít, slyšet, smát se* podle zadání:

Infinitiv	Osoba	Číslo	Způsob	Čas	Rod	Vid
pozdravit	1.	jedn.	podmiň.	přítomný	činný	dokonavý
	1.	jedn.	podmiň.	přítomný	trpný	dokonavý
	2.	jedn.	rozkaz.		trpný	dokonavý
vzít	2.	jedn.	rozkaz.		činný	dokonavý
	3.	jedn.	oznam.	minulý	činný	dokonavý
	3.	jedn.	oznam.	minulý	činný	nedokon.
slyšet	2.	mn.	oznam.	budoucí	činný	dokonavý
	2.	mn.	rozkaz.			dokonavý
	1.	jedn.	oznam.	budoucí	činný	nedokon.
smát se	3.	jedn.	oznam.	budoucí	trpný	nedokon.
	3.	jedn.	podmiň.	minulý	činný	nedokon.
	2.	jedn.	rozkaz.		činný	nedokon.
	2.	jedn.	oznam.	minulý	činný	nedokon.
	1.	mn.	rozkaz.		činný	nedokon.
	3.	mn.	podmiň.	minulý	činný	nedokon.
	3.	mn.	oznam.	přítomný	činný	nedokon.

61. Uveďte, zda jste vytvořili slovesný tvar *jednoduchý* nebo *složený*.

62. Slovesné tvary pojmenujte.

63. Pojmenujte jednotlivé části složených slovesných tvarů.

PŘÍSLOVCE

64. Doplňte příslovce (dynamická nebo statická: *sem, tam, zde, tu, tady, kam, kde*) ve významu „na toto místo“.

- ... jsi tu knihu položil? Opravdu ...? Nevšiml jsem si, že by ... včera ležela. Kdys ji ... vrátil?
- Kde tě mám počkat? Přijedeš ...? Dobře, budu čekat ..., na tomto místě. Až se ... vrátíš, budeš překvapen.
- Podívej, žene se ... bouřka. Zůstaň raději ..., pojedeš ... jindy.

65. Vyhleďte v následujícím textu příslovce. Do výčtu nezahrnujte predikativa.

66. Vyhleďte v textu predikativa.

1. Pro označení množství vyjádřeného číslicí 2 má čeština dva výrazy, které se navzájem liší. 2. Slovo *oba* může nahradit slovo *dva*, naopak však tuto záměnu

provádět nelze. 3. Bude nutno zapnout klimatizaci? 4. Naopak, otevřeme okna dokořán. 5. Příliš se nám to nelíbilo, ale mlčky jsme souhlasili. 6. Uprostřed léta se načas prudce ochladilo a začalo vytrvale přšet. 7. Kvůli náhlé změně počasí jsme se chtěli vrátit domů do Čech. 8. Odjet pryč však bylo zatraceně složité. 9. Moc veselo nám nebylo. 10. Naštěstí nám pomohla krajanka, s níž bylo možno navázat telefonický kontakt. 11. Město Brasília se stavělo v hektickém tempu nonstop, cement a písek sem bylo třeba transportovat dokonce i letECKY. 12. Zbrusu nová metropole dozajista zvýšila národu sebevědomí. 13. I proto je stále středem pozornosti odevšad přijíždějících turistů.

67. Pokuste se určit původ přísloví (využijte Slovník spisovné češtiny, popř. některý z etymologických slovníků).

PŘEDLOŽKY

Text k úkolům 68–71:

1. Když vyrazil směrem k severním svahům, začalo poprchávat. 2. Během noci nezamhouřil kvůli bolesti očí ani na chvíli. 3. Počínaje čtvrtkem zahajujeme prodej zlevněného zboží. 4. Cestoval rád a často, a to i navzdory vysokému věku. 5. Nedokážu si vzpomenout, jestli se to stalo mou nebo tvojí vinou. 6. Bez ohledu na počasí přijďte, budeme pokračovat v práci. 7. Nebyl ani pro, ani proti, nechtěl se rozhodnout okamžitě, uprostřed místnosti plné lidí. 8. Děti mají formulační potíže při vyjádření děje probíhajícího v přerušovaných časových úsecích, neumějí vyjádřit význam, pro který je v češtině výraz ob týden nebo ob den (obden). 9. Vinou špatné přípravy se závod příliš nevydařil. 10. Vyberte ze schránky všechny písemnosti včetně reklamních letáků.

68. Vyhledejte předložky.

69. Určete, zda jsou primární, nebo sekundární.

70. Určete, s jakým pádem se pojí.

71. U sekundárních předložek určete jejich původ.

SPOJKY

Text k úkolům 72–76:

1. Zdržela ho dopravní kalamita, proto nedorazil včas, i když se o to velmi snažil. 2. Ukázalo se, že je nejen dobrý společník, ale i zdatný organizátor. 3. Včera se konečně ochladilo, vždyť už bylo načase. 4. Viděli jste, nebylo to tak jednoduché. 5. Teprve po letech nám prozradil, proč má nejlepší jablka v okolí. 6. Právě jsme zjistili, komu bude věc předána. 7. Když bylo zboží doručeno, všichni si oddechli. 8. Kdy se to vlastně stalo, ani nevíme. 9. Nevšimli jste si, kam tak rychle šel? 10. Kupodivu přijeli, přestože bylo špatné počasí. 11. Co mám dělat, chci-li být zdrav? 12. Nemohl přece vypadat jako strašák! 13. Naši sousedé ani my s tím nesouhlasíme, protože je to jednak drahé, jednak velmi nepěkné. 14. Nechodil mezi lidí, a proto nic nevěděl.

Zaměřte se na spojovací výrazy.

72. Vyhledejte všechny spojovací výrazy.

73. Vyberte z nich spojky souřadící.

74. Vyberte spojky podřadící.

75. Vyhledejte

a) všechna spojková sousloví

b) všechny vícedílné spojky.

76. Vypište ty spojovací výrazy, které nejsou spojkami (většně částí spojkových sousloví a vícedílných spojek). Určete jejich slovnědruhovou příslušnost.

ČÁSTICE, CITOSLOVCE

1. Nevím, proč zrovna ty bys to měl dělat. 2. Raději ať to provede někdo jiný. 3. No nazdar, to zas bude dílo. 4. Heč, byla jsem na plese! 5. To máš tak, nikdy se nedostal do světa. 6. To se prakticky nikdy nestalo. 7. Hrome, to byla rána! 8. Copak se asi stalo? 9. Jak jste to, propána, dokázal? 10. Vždyť vy jste vlastně hrdina. 11. Watsone, vaše místo je přece jen na baskervillském zámku. 12. „Kterého čerchmanta!“ zamyslí se Don Quijote. „On si ze mne tropil žerty a nikoliv já z něho, jak by se slušelo a patřilo!“

77. Vyberte z textu částice a citoslovce.

78. Určete jejich druh.

79. Určete slovnědruhovou platnost vyznačených slov.